

Копний суд над відьмою

(побутово-історичний нарис)

Серед паперів Полтавського відділу Харківського Центрального Історичного Архіву мені пощастило натрапити на документ, що має деяке значіння для історії копних судів на Лівобережній Україні. Серед інших справ „колодничьих“ XVIII віку, потрібних при досліджуванні гайдамаччини, мною було узято справу під такою назвою: „О представленіи к его ясневельможности мнѣнія з выписками о колоднику вору и святотатцу Конику“¹⁾. Але, як це часто трапляється в архівній практиці, вже почавши з другої сторінки цієї справи, йде мова не про Коника, але розпочинається вже зовсім інша справа, що й становить зміст цієї моєї замітки. Насамперед, подаю зміст (правдивіше, переказ змісту) цієї справи.

I

Так точнісінько, як десятки сіл та хуторів старої України, жило своїм життям невеличке сільце, „деревня“ Обухівка, Стародубівського полку²⁾. Та в 40 роках XVIII віку напосіло це сільце велике лихо. То в одного, то в другого обухівця почала гинути худоба. І цілком природно для тих часів, що пошесть на худобу населення з'ясувало тим, що в деяких господарів на полі у хлібі та по стріхах почали з'являтися завої та заломі³⁾. Непосередня думка обухівців, надто в кого загинула худоба, була така: треба виявити ту злу людину, що заломами та завоями насилає шкоду отаку велику. Хто міг виявити такого „шкодуючого чародѣя“? Очевидячки, знайомий із цима справами знахур якийсь. Отже, у вересні 1745 року помандрувало двоє обухівців, посполитих Лук'ян Москаленко та Олексій Йосипів, войтів зять, до знахура в містечко Понорницю. Треба сказати, що й войта не минуло лихо: і в нього збитків великих наробила пошесть. Прийшли посланці до знахура прохати ради та допомоги. Поворожив

¹⁾ ХЦІА., Полт. від., в'язка 18, справа 49.

²⁾ Про Обухівку див. А. М. Лазаревський. Опис. Стар. Малорос. Т. I. Полк. Стародуб, стор. 177.

³⁾ Ось один із способів, яким роблять залом.

„Звичайно, заломки завиваються так: збирають у пучок стеблини жита, пшениці або інших хлібних злаків, що ростуть на полі, перев'язують цей пучок волоссями, ниточкою або червоною стьожкою та стеблини ламають у той чи інший бік...“ Див. „Живая Старина“, 1907, стаття Сержпутовського.

знахур „сухарцями малими пшеничного хлѣба“ та й сказав, що шкоду робить обухівська жителька, їхня родичка. Не сказав він тільки одного і самого головного: як-же звуть отую жительку, хто вона така. Тільки й того, що заспокоїв він обухівців: „не бойтеся де вы тая де чародѣйка въ скоромъ времени скрутится“.

Пішли Лук'ян та Олексій додому переказати, що знахур сказав, та по дорозі зайшли ще до знахура иншого в хутір Пісунівку (від Обухівки дві мілі).

Цього знахура ще й раніше знав війт, отже, не диво, що тепер до нього почимчикували обухівці. Прийшли, посідали, випили трохи горілки та й до діла приступили: попрохали вони Івана Мирошника (Мельника) — так звали знахура — піти з ними в Обухівку „для опознання чародѣя“.

Та знахур іти з ними пішки відмовився, сказав, щоб підводу за ним прислали.

На другий день (було це 20 вересня 1745 року) поїхав войтів зять по знахура, взяв його та й повіз в Обухівку. Скоро наблизилися вони до села, як знахур наказав везти його не через село, щоб відьма не побачила, але по-за токами. Приїхали до войта. Одразу пішов знахур відшукувати завої, не знайшов ні на току, ні в пуні (там, де худобу держать). Пішли в хату. Наказав далі знахур войтовому зятю набрати води з колодязя та, не оглядаючися, принести до хати. Як принесли воду, влив знахур води у дерев'яну миску та „устремил“ ніж у воду... Спершу христив воду, потім шепотів щось, нарешті, витяг ніж з миски... Як упала перша крапля з ножа, то промовив тоді знахур: „отъ де васъ ведъма зела“. Упала друга — „от васъ и въ другій зела“, впала третя — „вот де васъ и доѣла и въ третій раз“. Потім повливав воду у шклянні пляшки: одну дав войтові, другу — Лук'яну Москаленкові, — мовляв, допоможуть, щоб худоба не гинула. Почалося частування, а тимчасом війт наказав закликати на купу „всѣхъ той деревнѣ жителей мужиковъ и женокъ старыхъ и малыхъ“, щоб на цій купі знахур виявив „чародѣя“.

Почали сходитися люди. І як говорив згодом війт, як тільки прийшла на купу стара баба Вівдя (Явдоха) Москаленчиха, то знахур сказав: „от уже відьма тут“.

Зійшлася купа, вийшов знахур з хати, наказав „постановитися порознь мужикам и жонкам“. Далі запитав людей, чи видати їм відьму. „Противъ чего де когда сказали всѣ люде согласно выдай винного хочай бы ди отцъ былъ чій или matka“, то знахур, звертаючися до жінок, наказав якійся: „вийди геть з купи“. Спершу було хотіла виступити жінка козака Сергія Михайлова, та знахур зазначив: „не тебе я, мовляв, викликаю“. Тоді вийшла баба Москаленчиха, питаючи: „чи не мене ти питаєш“. І коли знахур заявив, що саме її, то наказав їй вклонитися йому, то лягла баба перед ним мовчки. Наказав далі знахур їй встати та почав їй говорити, „на что она чародѣйство чинила“. Дехто з обухівців пізніше заявляв, що, мовляв, він питав її про шкоду, пороблену бабою войту отими заломами та завоями. Та баба „не винилась“. Тоді знахур сказав: „тайсь де не тайсь, ты дѣлала много де женок да я ненавинную не сказалъ тебѣ де часъ покаяться“. І звертаючися до купи, знахур заявив: „отъ де вам вѣдъма

возьмите ея,— что хотите дѣлайте“. Він зробив своє діло: виявив відьму. А на Москаленчиху відразу почали згадувати різні пригоди — і те, як хто посвариться з нею чи за межу, чи за що інше, то відразу в того, невідомо й як, завій з'явиться, і те, що вона колись, як пасла замість сина свого Єроха коней, вистригла войтовій коняці гриву і т. д. і т. д. І от одразу, як виявив знахур відьму, закричали й чоловіки й жінки, щоб звязати її. Узяли віжки, звязали, потягли спершу в хату та потім прив'язали до тину „сѣ общаго всей купы совѣту“.

Знахурю було дано підводу, поїхав він додому в Пискунівку. Перед обухівцями стало питання: що-ж його й далі робити з відьмою.

І ось вїт Юрко „сѣ общаго еогласія всей купы людей“ послав до міста Стародуба зятя свого та мужика Степана Ліника до сотника полкового Якіма Якимовича. Помандрували вони до Стародуба, а тимчасом Вівдя Москаленчиха стояла прив'язана до тину ввесь кінець дня, цілу ніч з 20-го на 21-е та ранок 21-го вересня. Над нею стояла варта — по-черзі з кожного двору, крім войтового, виходив чоловік.

А посланці в цей час прибули до Стародуба, прийшли до сотника Якимовича, який до того був і пан кількох посполитих обухівських. Та сотник, прослухавши заяву посланців, сказав: „кат вашу матір знає, я про відьом і чути не чував“.

Переночували вони у дворі сотниковому, вранці хотіли знову його запитати, що-ж таки їм із відьмою робити, як сотник, побачивши їх сам із світлиці у вікно, наказав їм нічого лихого бабі не робити, казав їм: „чи еще вы не йшли чего де ви виляете скажете де бабу привязали и як баба згинет, то вам лихо будет“. З отаким-о наказом, незадоволені пішли обухівці додому, стріли по дорозі попа спаського Стародубівського, Федоса, але цей піп ухилився від певної відповіді, — „идите де от меня“ та наказав їм іти до свого духовного отця. Пішли вони в Дідов до попа Остапа. Але й цей піп сказав, що він не знає, тільки шевці, що шили в попа в дворі, сміючися сказали: „яко ведем вѣ сѣлахъ не держатъ, но слышно де что палят“. Ось з цим і повернулися посланці. Скликано було другу купу, куди прийшли і чоловіки, і жінки „и другие домашние, а инших и жонки и дѣти“. І ось запитали купою посланців, що вони чули, хто що їм сказав. Розказали вони, що ради ніхто певної не дав. Про наказ сотника, як видно, не повідомили. Згадали тільки, що ось шевці їм сказали, що відьом палять. І ця заява впала на готовий ґрунт.

Отже, купа, боячися, що баба, як уже виявлена („изобличенная“), відьма, „и самих ихъ не почарувала и на имуществу до крайняго убожества не привела“, сказали спалити її в бочці, забивши, смолянй. При тому запитували її, Москаленчиху, про її „чародѣйство“, обіцяли навіть відпустити, якщо признається. Та даремне. Баба не признавалася. Вжити звичайного в ті часи способу — катування, щоб дізнатися правди, боялися, бо-ж мали справу з відьмою. І ось того-ж дня все сільце, чоловіки, жінки й діти, козаки й посполиті вирушили за село, вивели туди й бабу. Парубок войтів ніс вогонь, везли возом солому, взяли в козака Анікея бочку стару, що була під дьогтем. Вийшли на ростання „между шляховъ Дохновского и Дѣдовского“.

Тут знову запитали бабу „о чародѣйствѣ“, але вона не признавалася. Тоді усі мешканці обухівські ухвалили її не відпускати.

Викопали яму „всѣ обще“, а жінкам, що були в купі, наказали прибрати бабу в біле на смерть. Далі наказала купа бабі лізти в бочку. Підійшла баба до бочки, не відпрохувалася, подивилася в бочку, перехрестилася, посміхнулася: „хорошая де мені домовина“, і влізла в бочку. Підійшли тут з купи люди, серед них войтів зять насамперед, і один одному „помоществуя“ забили бочку „дошками“ та „просверливши дырки коликами забили“. Узяли далі бочку, поставили над самісінькою ямою, обнесли навкруги соломою. І далі один з купи підпалив солому. Кидали-ж солому в огонь всі.

І коли горіла солома „оная Вівдя первѣе молчала в бочці, а потом, як стала горѣть бочка, кричала нѣсколько разов ой, послѣ же того кашляла і потом заревла и умовкла“. Як згоріла бочка, обвалилися обручі, труп упав у яму, і всі „обще“, навіть попл загребли в яму „и убили над нею небольшою осиновый кол з совѣту всей купы“.

Першу дію отже було закінчено.

Продовження було таке: війт та кілька обухівських мешканців (козаків та посполитих) надіслали через кілька день до сотенного правління „доношеніє“, в якому повідомляли про спалення відьми.

Це доношення було переслано до Полкової Стародубівської канцелярії. Отже, негайно, „нарочными“ були „сискані“ ті, хто підписав доношеніє та й знахур Іван Мелник.

Почалася довга судова тяганина, з допитами, „очными ставками“ то-що. Перша група затриманих, крім знахура, поводитися одно-стайно: коротко її зізнання полягали в тому, що ось у насъ завелася відьма, виявив її знахур, отже вся купа й спалила її й „къ сожженію же той бабы вовдѣ нѣхто из обуховских жителей предводителем и зачинщиком не былъ, но як всѣ единогласно усовѣтовали оную спалить так и спалили обще“.

Інакше поведився знахур. Насамперед заперечував він, що приїздив він до Обухівки з спеціальною метою виявити відьму. Зазначив він, що його було закликано до войта, який його знав раніше, мовляв, тільки, щоб обдивитися, чи нема де заломів. Заперечував він і ворожбу з водою, заперечував і те, що він наказав закликати купу. Говорив, що війт і зять скаржилися на бабу якусь, що робить їм шкоду, та вивели його, як зібралися люди та сказали: „ходи-де посмотри нашой бабы или угадаешь ты ей“, коли він (знахур) „будучи пьян, говорил гдѣ ж тая баба, я не добачу“, та що війт показав йому на Москаленчиху, говорив і те, що він був п'яний у той час, та про те наказував, щоб бабі нічого лихого не робили, а подали в суд, як-що вона шкоду робить, що це саме він і переказував через того, хто його відвозив.

Притягнуто було й інших мешканців Обухівських.

Минав час, очевидно, виявилось, що справа ця не іграшки. Деяка частина обухівців почала виявляти, що це, мовляв, невелика група: війт та зять його та козак Анікей схотіли спалити бабу та що решта не була „в советѣ“, але тільки була на купі. Виявлялася трохи чи не найактивніша роля зятя войтового. Виявлялося, і як пропонував він відпустити бабу на поруку, але тільки в тому разі, коли

віднагородять войта за збитки. Виявлялося й те, що коли бабу вже за селом питали, щоб вона призналася, а вона не „винилась“, то зять войтів говорив: „злудія на шибеницю ведуть, а він своє править“. Виявлялося й те, що дехто з обухівців казав войтові не палити бабу, але він відповідав „он-де войт в дѣлѣ — он и в отвѣтѣ“. Одним словом, коло замикалося навкруг небагатьох осіб, хоч з усієї справи видно, що й усе сільце не суперечило спаленню Вівді. Характерне й те, що перша група підсудних не намагалася обов'язково до справи притягти більше односельчан. Видко було їхню певність у тому, що, спаливши вѣдму, вони зробили справу корисну й для цілої громади.

Минали роки... роки важкої тяганини судової. Дехто встиг і померти, як от помер в острозі Іван Мелник, не дочекавшись присуду. Аж 1754 року розглянув Стародубівський полковий суд справу, ухвалила своє „мнѣніє“ Стародубівська полкова канцелярія, і це „мнѣніє“ пішло на затвердження до вищих інстанцій.

Ось який був цей присуд (наводжу цілком „перечневую выписку“ з справи):

ПЕРЕЧНЕВАЯ ВЫПИСКА

о содержавшихся въ полковом Стародубовскомъ секвестрѣ Юрку Кристаліонку, онѣ же и Ларковѣ, Алексѣю Есипову, Аникѣю Иванову, Сергію Михайлову, Семену и Сидору Азіоменкахъ, Якову Пархоменку, Макару Старцу, Василю Лукьянову, Стефану Личику, Тарасу Москаленку и Якиму Иванову колодникахъ

По какому именно дѣлу:

Оныя колодники содержатся подъ карaulомъ за спаленіе бабѣ вдовѣ Москаленчихи жительки сотнѣ первой полковой Стародубовской деревнѣ Обуховки, что означенную бабу съ причины, будто послѣдовавшего отъ ей чародѣйства какъ значитъ по дѣлу палили; съ коихъ Юрко Кристаліонокъ, Алексѣй Есиповъ и Аникѣй Ивановъ козакъ по указанію имъ оной бабы Ивановѣ Мирончикомъ, какой и умре, вѣдмою взяли оную бабу подъ караулъ не послушавъ и приказу отъ сотника полкового Якова Якимовича чтобъ они той бабы никакова зла не дѣлали настоевали на ней. Сами приговорили спалить, и спалили протѣ же вышписаніе били в собраніе какъ оніе Кристаліонокъ стоварищи говорили оную бабу палить и когда палена були да съ нихъ. Личикъ для спаленія бабы соломѣ везти пособлялъ, и яму копалъ, а послѣ спаленную бабу въ яму зарывалъ, Яковъ Алесенокъ для береженія бабы привязанной посылалъ служителя своего; Сидоръ Азіоменокъ по спаленіи оной бабы зарывалъ въ яму, а Василь Лукьяновъ отвозилъ знахара въ домъ по приказу Кристаліонка.

Что имъ по мнѣнію Полковой Стародубовской канцеляріи приговорено

Въ мнѣніи Полковой Стародубовской канцеляріи приговорено Юрія Кристаліонка¹⁾ и Алексѣя Іосифова²⁾, по силѣ правъ малороссійскихъ въ книгахъ Статутѣ въ раздѣлѣ 12 артикулѣ 2 въ Порядку въ части 4 на листахъ 128 и 235 „Саксонѣ въ артикулѣ 38 напечатанныхъ яко первѣйшихъ къ тому злу приводцовъ казнити смѣртію отсѣчь головы; а козакъ Аникѣй Ивановъ хотя въ такой же винности какъ и оныя Кристаліонокъ и Осифовъ состоитъ но яко де онъ шляхтичъ на горячѣмъ учинку не пойманий вселѣ того жъ Статутскаго права раздѣлу 12 артикула 1 отъ смѣртной казни уволенъ, а козака Сергія Михайлова самъ истецъ сынъ помянутой бабы Ерохъ Ивановъ съ швагромъ его Семеномъ Марченкомъ по дѣлу яко онъ къ умерщвленію матки его Москаленчихи неприличенъ очистили, показанныхъ же ихъ товарищей наказати кіями нещадно, и поголовщину на нихъ всѣхъ въ томъ числѣ и козаку Иванову по силѣ права въ книги Статутѣ раздѣлѣ 12 артикулѣ 3, пятьдесятъ копѣ грошей правнихъ, а на малороссійскую монету считая шестьдесятъ рублей за оную Москаленчиху доправить, и отдать ей наслѣдникамъ за роспискою.

¹⁾ вѣйт. ²⁾ зять войтів.

Отакий був присуд першої інстанції, та він пішов на задвердження Генерального Військового Суду, його присуд йде далі.

„По мнѣнію Генерального войскового суда приговорено, что касается до присужденія къ смерти Кристаліонка и Іесипова, хоча и въ согласіе вышеописанныхъ Малороссійскихъ правъ, въ Полковой Стародубовской Канцеляріи учинено мнѣніе, но зъ тихъ двохъ еденъ хто есть виннѣйшій въ тонкость дойти не можно, для того между оними двома къ смѣрти приговоренными бросить жереби на равныхъ двохъ бумажкахъ въ которыхъ на одной написать сему смѣрти, на другой сему животь, и кому зъ нихъ по жеребію доведется смѣрти того вмѣсто смѣртной казни, по силѣ высочайшой Ея Императорск. Величества грамоты, сослать въ Рогорвикъ¹⁾ вѣчно, того же которому паде жеребію от смерти вольній с протчими присужденными наказанію такожъ и козака Сергія Михайлова, которого хотя помянутой бабы сынъ Ерохъ зъ швагромъ своимъ, якобы онъ къ умерщвленію бабы неприличенъ очистили, однакъ всеѣмъ невинну быти ему не признается для того, что онъ на доношеніи поданномъ в сотенную Полковой сотнѣ канцелярію по спаленіи той бабы, въ которомъ о всеѣмъ томъ ихъ злодѣйственномъ дѣлѣ, и какъ оную бабу спалили представляли, и протчими подписался по учиненіи публичного жестокаго наказанія сослать въ городъ Батуринъ²⁾ въ работу на два года, поголовные же деньги взыскать по рѣшенію со всеѣхъ, въ томъ числѣ и зъ Сергія Михайлова равно, и отдать наслѣдникамъ кому по правамъ принадлежить, самихъ же всеѣхъ по выдержаніи на работѣ времени отпустить, свободныхъ“.

Писарь генерального войскового суда

Василь Высоцкій.

Оце „мнѣніе“ пішло до гетьмана Кирила Разумовського на затвердження, і вже в грудні 1754 р. маємо наказа від гетьмана до генеральної військової канцелярії (в наших паперах копія). Наказує гетьман, щоб отого бідолаху, що засуджений до роботи у Рогорвик, „До отсылки (в Рогорвик) содержано подъ найкрѣпчайшимъ карауломъ чтобы онъ къ побѣгу случая сыскать немогъ, другому же которой отъ смѣртной казни и вѣчной ссылки по жеребію жъ свободенъ учиниться съ протчими при томъ спаленіи бывшими, такожъ и козаку Сергію Михайлову учинить публичное жестокое наказаніе плѣтьми и сослать на работу въ Батуринъ всеѣхъ оныхъ помощниковъ на два года, а того кто изъ вышеупомянутыхъ двухъ виннѣйшихъ по жеребію от смѣртной кары увольняется на десять лѣтъ. Потому

¹⁾ Рогорвик — пристань на Балтійському морі. Звичайна для XVIII віку утилізація „колодників“ на роботах корисних. Справа в тому, що в цей час карати на смерть уряд на Україні не мав права.

²⁾ Саме в цей час у Батурині будувалися різні будівлі для гетьмана Разумовського, отже не один „колодник“ відбував свою роботу в Батурині.

что ему яко къ смерти осужденному той двухлѣтней ссылкѣ признается быть недоволю, во взысканій же изъ имѣній съ оныхъ колодниковъ поголовныхъ денегъ исполнить по мнѣнію суда войск. генер., и о семъ какъ въ Стародубовскомъ такъ и въ прочихъ полкахъ приказать публиковать съ такимъ притвержденіемъ дабы впредь малороссійскіе обыватели сѣльскіе старшины, козаки, и посполитіе собою отнюдь не токмо никого ни за что смѣртю не умерщвляли, какъ такой казни и самымъ главнымъ правительствомъ чинить по указамъ запрещено, но и в следствие по таковымъ дѣламъ не вступали под опасеніемъ тяжайшого истязанія и казни и в случаѣ от кого какова на кого либо извѣта и порицанія о мнимомъ вѣдомствѣ или волшебству доносили бѣ о томъ по командѣ в надлежащіе правительства...

Отже було остаточно вирішення: заслання, робота в Батурині поголовщина, кії—ось що спіткало учасників копного суду над відьмою.

Яку-ж вагу має отой знайдений мною документ, зміст якого тільки-що мною переказано.

Ми бачили, що вся трагедія обухівська—а була вона трагедією й для Вівді Москаленчихи, й для знахура, й для решти обухівців—сталася на ґрунті поширеного ще й в ХХ віці забобону, на ґрунті віри в те, що завиття закруток насилає шкоду. Ще 1907 року відомий етнограф Сергпутовський писав, що „из безчисленного множества повѣрій и предразсудков в крестьянском быту огромную роль играют так называемые „заломки“, „завитки“ или „куклы“¹⁾. Це говорить про Білорусь. Але й на Україні цей забобон був досить поширений. Та, як зазначає проф. Ф. Вовк в роботі „Про закрутки“²⁾, „вони якось не дуже звертали на себе увагу й наших і чужих дослідників“. Трапляються тільки побіжні згадки про закрутки, чимало їх розкидано по спеціальних часописах. У акад. М. Сумцова в його праці „Культурные переживания“³⁾ теж не дуже багато місця присвячено закруткам. „Отже єдина спеціально присвячена цьому питанню праця в українській науковій літературі є згадана праця проф. Ф. Вовка“⁴⁾.

У цій своїй праці проф. Вовк використовує матеріал, що належить до ХІХ та ХХ віку переважно. Як зазначає проф. Вовк, звісток про закрутки зібрано небагато, а тим більше—на мою думку, треба додати, що цю бідність ще більше відчувається, коли переходити до старіших часів. Отже кожную звістку про закрутки, приміром, як і звістку, що подає наш документ, треба занотувати. Треба зазначити, що наш документ допомагає ще раз ствердити на матеріялі ХVІІІ віку висновки Ф. Вовка, зроблені ним на підставі ближчих до наших днів матеріялів (ХІХ та ХХ віку).

Насамперед, Ф. Вовк поділяє закрутки на дві групи: „залом або заломку, коли солома не закручена, а тільки заламана, й закрутку (завій, завиття, завертку, завертень чи куклу), коли солома закручена й тоді вже зав'язана вузлом“ (ст. 7).

1) Живая Старина, 1907 г., I. „О завитках в Белоруссии“.

2) Ф. Вовк. Про закрутки. Українськ. Наук. Збірник, вип. II, Москва 1916 р.

3) Друкувалася у „Киевск. Старине“, 1889—1890 р. р., є й окремих відбиток.

4) У „Киевской Старине“, 1899 р., березень, маємо замітку Литвиновой П. „Закрутки и заломы“.

Обухівці XVIII віку теж ясно та виразно розрізняють: „завиван, завой или заломлен“.

Проф. Вовк ставить питання, яка з цих форм старіша, і вирішає, що закрутка старіша, бо „у заломі ми не знаходимо найбільш неодмінного елементу закрутки — в узла, й вони часто з'являються... тільки додатком до закрутки“ (ст. 7).

Наш документ дозволяє сказати, що ще у XVIII віці обидві форми мають самостійне значіння та розцінюються однаково.

Де робляться закрутки? Наш документ підкреслює, що не тільки у полі, але (про це згадує й Вовк) в стрісі, стайні, де держать худобу, на стінах то - що.

Робиться закрутка — щоб наслати шкоду. У першу чергу зазнає шкоди худоба, потім менше випадків шкоди непосереднє людям. Ясно й просто кажуть обухівці: у такого ось господаря „завито завой и от того пало“ в нього худоби стільки-о голів. Нема для них жадного сумніву в тому, що дівку зігнуло й зкрючило за те, що „залом за неусмотрением сорвала“.

Як-же нищать закрутки? У нашому документі згадано два способи: 1) виривають завой „осиновим дручком“ і палять на вогні; 2) вивозять до завою віз гною, й знахур накидає гноем завой.

Цікаво зазначити, що серед матеріялів, зібраних Ф. Вовком є відомості приблизно про той район, де ото XVIII віку відбулася обухівська трагедія: так, серед інших прикладів, Ф. Вовк наводить згадку й про те, що в селі Понуровці Стародуб. повіту „селяни дуже бояться залому“.

Ф. Вовк підкреслює, що коли з'явиться закрутка, то щоб вирвати її, „далеко частіше... йдуть на пораду до знахарів“.

З нашого документу видно, що обухівці теж велику надію покладають на знахуря.

Чи вірили знахурі в силу закруток, чи ні? Треба сказати, що наш документ дозволяє стверджувати, що знахур — ми це трохи далі побачимо — вірить у шкідливу силу завою. Вірить він також і в те, що виривання та спалення завою відчуває той, хто зробив цей завой (у даному разі відьма чи відьмак). „Может де и сама тая ведьма обявилась побоявшись“, так каже знахур, коли жалкує, що він не відшукав завою чи залому у войтовому дворі. Мовляв, почав-би виривати його, от, може-б, відьма й обявилася-б, прийшла-б сама, щоб не завдавали їй муки.

Нарешті, треба підкреслити, що здатність нищити без шкоди для себе закрутки переходить у спадщину, від діда до онука — так підкреслює наш знахур.

Отакі відомості подає наш документ про закрутки.

Але, крім цього, маємо в ньому ще й інші згадки, цінні для історії забобонів на Україні.

Насамперед, маємо допит знахуря Івана Мелника. Звичайний сільський знахур з хутора Пискунівки опинився волею долі у страшному за тих часів острозі. Не вийшов він з нього, не дочекався присуду, помер... І за цією смертю маємо жалкувати й ми, бо-ж дуже цікавий бік справи: „волшебство“ цього знахуря не зміг вже карати суд, не зміг розглядати його, й залишити для нас цікаві свої думки.

Цікаві тим, як - би кваліфікував злочин Мелника полковий суд, далі друга вища інстанція, нарешті третя — гетьман.

Та проте маємо допит Мелника, й треба уявити його трагедію. Він, що, очевидно, пишався своїми таємничими знаннями, що відчував себе вище за якогось войта чи-що, стояв перед грізним судом. Невідомо, чи знав він суворі укази проти „волшебників“, хоч-би Ганни Івановни то-що, але, очевидно, певне знав з інших джерел, з традиції, що за „волшебство“ карають і карають суворо. І через усі його свідчення червоною ниткою проходить заперечення того, що він розуміється в якомусь „волшебстві“. Усе він робив спроста, чуючи од інших людей. Нарешті, цілковита капітуляція: це запевнення, що він „волшебных слов не говорил“, и робив усе „без всякого волшебства и ничего не шептал, но обманно чтоб получить рубль денег обещанных ему“. Це й капітуляція, але за якою видно усе-таки непохитну віру в те, що є „волшебники“, є „волшебні слова“ і так далі.

Хто-ж він оцей знахур? Дід 60 років. Соціальне походження його — підсусідок, отже з біднішої частини населення.

Як він почав знахарювати? Він сам про це ось що говорить: одного разу був у Дем'янківського мужика Мартинченка завой. І ось прийшов цей Мартинченко до нього, Івана, та й каже: „что як де его Ивана дѣд было завой такие выривает то не указал ли того и ему Ивану, и просил его Ивана если того дѣд научил, тоб... выривал он завой“. І ось, мовляв, він, Іван, „первѣе того чинить опасовался, а потому знаячи, что дѣд ему велѣл завой выривать или гноєм накидать, спроста и объявляя что от того зла не следует, отважился он, Иван“, пішов на ниву, закидав завой гноєм.

Але і з ним одного разу сталася пригода: коли він вирвав завій „осиновим дручком з стрехи и спалил на огну“, то після того „и сам он хоровал на живот с тиждень“.

Крім виривання завоїв, лікував він коней травами „ни с какова знахарства но спроста чуючи издавна от разных людей“...

Так виправдував себе бідолашний знахур, винуватець все-таки в якійсь мірі смерті Вівді Москаленчихи. Треба підкреслити ще й те, що деякі з заходів знахурів мали користь. Приміром, Понорницький знахур, коли йому скаржилися на те, що худоба гине, радив перенести хлів на друге місце. І дійсно, перевести худобу з зараженого місця в інше, то була все-таки добра рада.

Та не було-б усе-таки отії всієї трагедії, коли-б не було ще й другого забобону: це віри в існування відьом, у цьому разі в існування відьми, що спеціалізувалася на насиланні шкоди через закрутки. Постать Вівді Москаленчихи — це-ж постать однієї з багатьох, що загинули жертвою цього забобону. Про відьом написано в науковій літературі чимало. Досить нагадати, що у „Сборн. Харьк. Ист.-филол. общества“ т. III-му М. Хв. Сумцовим, надруковано бібліографічний покажчик про „колдунов, відьом та упирів“ і в цьому покажчику на 46 сторінках згадано біля 408 статтів та заміток.

Отже я обмежуся вказівками про те, що говорять наш документ про відьом. Насамперед, віра в існування відьом серед широких мас населення непохитна. Знахур і той поділяє зо всіма іншими цю віру.

І в той-же час бачимо, що серед верхів, пануючої класи трапляються й такі особи, як от сотник Якимович, що про відьом „і чути нечував“, тоб-то заперечував існування їх, помічаємо тоб-то розрив у світогляді між деякими представниками вищої класи та поспільства.

Відьма робить шкоду, і в першу чергу тим, хто їй чимсь не догодив. Так на Вівдю Москаленчиху, кажуть обухівці, вони давно „имѣли подозрѣніе“, бо, мовляв, скоро посвариться з кимсь Вівдя, одразу в того завій з'явиться. Посварилася Вівдя за земельну ділянку з сусідом, одразу в того завій. Забив її сусіда Азіоменок її свиню „весьма шкодуючую“, знову завій. Отже відьма через завої мститься. Були ще інші справи за нею, так підкреслювали обухівці: ворожбитство з голими кістками, те, що вона вистригала гриви коням то-що. Очевидячки, Вівдя Москаленчиха характером своїм, поведінкою відрізнялася від інших жінок. Це вказує вся її поведінка, оскільки можна встановити на підставі свідчень: вона ні в чому „не винилась“ та від кари „неотпрашивалась“. Війт казав, що коли він умовляв її признатися, то вона відповідала: „так тебѣ дѣла нема ежели я здѣлала, то я отвѣчу“. Нарешті, остання посмішка перед тим, як лізти в труну, „хорошая де мнѣ домовина“ ота вся непохитна поведінка показує людину сильною вдачі.

Характерно те, що обухівці підкреслюють, що вони почали ще більше боятися відьми, коли її виявив знахур, бо „изобличенная“ відьма гірше невиявленої.

Чому-ж купа, коли Вівдя не признавалася, не взялася за улюблений спосіб: катування („пытку“) — спосіб звичайний для копних судів. Відповідь дають: „спрашивают же съ боем опасались“.

Нарешті, спалення відьми. Даремне, очевидячки, обухівці звертали на якихся шевців, які шили в Дідовського попа, що ті їх напутили спалити відьму. Думка про спалення відьми виникла зараз-же, як її виявлено було на купі. Так пізніше вже на допитах свідчили на війта, що він говорив, що раніше треба спалити, а потім уже посилати до сотника. Отже, серед групи, що найбільше потерпіла від падіжу, виникла певна думка спалити відьму, решта обухівців не суперечила.

І тут треба згадати, що „почти до исхода XVIII столетия, законоположения, определявшие за колдовство смертную казнь через сожжение, были в полной силе по всей Европе“ ¹⁾ — наші обухівці не були винятком.

Ще в 1782 р., пише В. Антонович, було підписано останній при-суд про спалення чарівниці у Швайцарії, 1793 року — спалено відьму в Познані. У В. Б. Антоновича в згаданій праці підібрано кілька прикладів, що малюють нам спалення відьми цілою громадою.

Так 1720 року у м. Красилові на Волині підчас морової язви міщани шукали способів запобігти лихові. І підозріння впало на бабу, Каплунку, бо та дожила до незвичайних літ (120).

Каплунку було заарештовано, міщани послали делегацію до знахура випитати, наскільки їхнє підозріння справедливе. І потім, як знахур ствердив підозріння, жителі Красилова всією громадою стали

¹⁾ В. Антонович. Колдовство, ст. 5.

на роздоріжжі, послали 4-х чоловіка привести Каплунку... І далі звичайний кінець: смерть Каплунки. Її вкинули в яму, закопали, так що тільки голову видно було, на голову накидали хмизу й запалили ¹⁾).

На Лівобережній Україні маємо, приміром, звістку про такі події в м. Олишевці (на Чернігівщині).

1710 року був великий мор та до того ще сарана поїла хліб. Мор цей тривав до 1711 року.

І ось почався заколот: „бунтовщики взбунтовались: многих жен, признавая их, яко за видюство, пожгли“ ²⁾). Отже те, що відьом палять, повинно було бути добре відомо обухівцям: збірки законів, що мали чинність на Україні, як от Порядок, Зерцало саксонське, на підставі яких ухвалювали своє „ми́нїє“ перші інстанції вимагали кари вогнем чаклунам ³⁾), перекази про кари ці („чуючи здавна от старинних людей“) — все це переконувало обухівців, що спалення відьми не є злочин. Ритуал певний встановився з давніх часів: і ми бачимо урочистий похід обухівців за село. Ведуть відьму, везуть солому, везуть смоляну бочку, один із найпотрібніших аксесуарів, несуть з села вогонь. Роздоріжжя — місце кари. І осиковий кілок на могіллі, замість хреста. Усе зроблено як слід, як звичаї велять.

Тепер перейдемо до іншого питання. Ще 1885 року О. Я. Єфименко в статті „Копные суды в Левобережной Украине“ (Киевск. Старина, ч. 10 ⁴⁾) поставила питання, чи були копні суди на Лівобережній Україні ⁵⁾. І вона це питання розв'язала позитивно на підставі одного документу „о завѣшенном чело́вѣку Савѣѣ Розгоненку на соснѣ под селом Хильчичами, за покражу пчел з бортей“ (узятого з тепер. Харк. Центр. Істор. Архіву).

Через 30 років вийшла стаття Л. Кутової „Несколько слов о копных судах в Малороссии“ ⁶⁾. Суды копни — так називалися в западній, юго-западно́й Руси, в Жмуди и Левобережной Украине древние народные суды“, пише Л. Кутова, й ставить собі за завдання простежити розвиток цих копних судів на Лівобережжі. Л. Г. Кутова ста-

¹⁾ В. Антонович. Колдовство, ст. 17.

²⁾ Филарет Ист.-стат. опис. черниг. епархии, V, 271. На Филарета посилається П. Єфименко у своїй статті „Суд над ведьмами“. Киевская Старина, 1883, 11.

³⁾ П. Єфименко, ст. 394.

⁴⁾ Про копні суди поставив питання проф. Іванішев у статті „О древних сельских общинах в юго-зап. России“. (Рус. Беседа, 1857 р., окремо Київ, 1863 р.). Про копні суди в Західній Русі матеріялу є значно більше. Віленська Археогр. Комісія цілий том (18-ий) присвятила копним судам. До цього тому, в якому подано 408 документів, додано дуже добру передмову І. Спрогиса. Є також кілька документів про копні суди і в попередніх томах Актів Вил. Археогр. Ком. (6, 13 та 17). І при передмові І. Спрогиса подає й бібліографію питання. Серед інших праць треба зазначити, що в „Сборнике статей разъясняющих польское дело“, вип. II, є стаття С. Шолковича „О копных судах“, переказ у багатьох місцях думок Іванішева. Копним судам у Західній Русі пощастило, бо на видання тих всіх грубих томів Актів російський уряд давав чимало грошей, бо ж він провадив тяжбу з польським панством на Західній Русі, і всі моменти історичні, що хоч якось заперечували бажанням цього панства, використовувалися ним. Лівобережна Україна такої суперечки не знала, отже й грошей давати на видання актів, що свідчили-б про уламки старого укладу в Гетьманщині, що пробувала в лоні російської імперії, російському царському урядові було не потрібно ні в якій мірі.

⁵⁾ Пізніше цю статтю було включено у збірник „Южная Русь“, т. I, П. 1905 р.

⁶⁾ У „Трудах Черниговской Губ. Уч. Арх. Комиссии“, вип. 11, Черн. 1905 р.

ранно позбирала відомості, розкидані по друкованих матеріалах, про копні суди на Лівобережжі. Але нових документів, невідомих вона не наводить, нових широких висновків не робить. Що до копних судів на Лівобережжі XVIII віку, то Кутова приходить до висновку, що на Лівобережній Україні „копа в XVII веке имеет широкое распространение и удерживается в начале XVIII в. ¹⁾“. Єдиним документом про копний суд на Лівобережжі XVIII віку досі був документ, назву якого я навів ото вище, та який використала О. Я. Єфименко.

Нині через 40 років після О. Я. Єфименко маємо змогу додати ще другий, наш документ про копні суди на Лівобережжі XVIII віку. І цей документ належить до кінця першої половини XVIII віку (1745 року), документ, використаний О. Я. Єфименко, належить до 1722 року. Ці 23 роки мають велику вагу, бо показують нам копний суд вже не на початку XVIII століття, а ген у глибині XVIII віку.

Копний суд еволюціонував. Яким-же малює наш документ копний суд у добу занепаду, добу пережитків його? Насамперед, копа (купа) у нас виступає у вузчому значінні. Це не збори повноправних членів копної округи, як звичайно розуміють копу.

На копу в селі Обухіці приходять всі мешканці тільки цього села: козаки, посполиті, чоловіки, жінки і діти навіть. Ось як каже козак Анікей про тих, хто був у купі: „всякой купѣ и з его Аникея семи matka вода дѣдею Сава дочке жонка Маря Филипиha да дѣвки Наталя и Матрона и син Алистрат были“. Отже на першу копу, де було „опознание чародѣя“, прийшли всі.

Чи це показувало вже розклад копи? На мою думку, ні. Справа в тому, очевидячки, що дана справа заломи й завої торкалася лишень одного села, отже скликати і з сусідніх сел людей на копу не було рації. Треба зазначити, що Л. Г. Кутова підкреслює, що купи часто збиралися „по поводу волшебства. Акты чаще всего говорят о собраниях куп, вызванных „заломом в житѣ“ (ст. 8). І ми маємо в „Записках Черниг. Статист. комит.“ (кн. 2) в статті Лазаревського: „Черты быта и нравов XVII — XVIII в.“ теж згадку „про один акт“, де згадується „купа“, що зібралася з приводу залому в житі. І ось тут, як підкреслює О. Я. Єфименко (згад. праця: зб. „Южн. Русь“ ст. 315), „слово купа употреблено в смысле сельской громады, т.-е. в значении съуженном, производном“...

Цей акт, наведений О. Лазаревським, належить до 1690 року, отже ще в XVII в. копа у справах, що стосуються виключно до одного села, в його цілком унутрішній справі, має звужений характер. Треба підкреслити й те, що боротьба з „заломами“, і завоюми, як це стверджує і наш документ, мала характер не особистої справи окремого господаря, в якого зроблено завою чи залом, але справи цілої громади. Далі всі дослідники підкреслюють, що на копу „зкликаются вотчинники, козаки и мужики т.-е. главы самостоятельных хозяйств“ (Єфименко, згад. праця, ст. 317).

Наш-же документ малює цілком иншу картину. І присутність, приміром, дітей на купі—то не випадкова річ. Війт так простісінько наказав „всѣхъ того села людей старихъ и младолѣтнихъ изъ дѣтми

¹⁾ У „Трудах Черниговской Губ. Уч. Арх. Комиссии“ ст. 9.

собрать в купу". Чому це так? А тому, що перша копа носила характер слідчої копн. Мета її була „опознання чародѣя“. Викликано було за-для цього фаховця-знахуря, отже треба було, щоб злочинець був „на лицах“, тоб-то присутній на копн. Отже на копу повинні були прийти всі, хто був у селі, навіть випадкові елементи, як старці. Коли-ж так, то всі присутні мали право брати участь у копн. І знахур підкреслює, що жіноцтво кричало на копн більше чоловіків.

Далі копа посилав людей повідомити владу. Копи-ж друга збирається на другий день вислухати їхнє повідомлення і призначити кару злодієві.

І тут, ще цікаво ось що підкреслити — суд виділяє дві групи: ті, що були „в советѣ“ спалити відьму і ті, що тільки були на купн. Чи не заперечує це нашій увазі, що ми маємо копний суд? Адже маємо групу людей, що найбільше вимагають спалити відьму, і решту, ніби байдужих до цієї вимоги.

Дослідники підкреслюють, що „судебный процесс следует... началу частного права. Еще до вмешательства атамана, пострадавшие вотчинники сами „узяли обыск“, т.-е. сделали предварительное разследование; затѣмъ всѣми дѣйствіями копн по отношению к судебному процессу руководили они. Сами дѣлали словесный допрос подсудимого, подвергали его судебной пытке... наконец, сами собственноручно и казнили“. Так говорить О. Я. Єфименко про справу, розглянену нею.

І це саме бачимо й ми у нашій справі: група тих, хто постраждав, бере головну участь у спаленні відьми. Войтів зять — це найголовніший учасник. І навіть те, що цей зять пропонує віддати бабу на норуки тому, хто згодиться повернути збитки за пороблені него шкоди, підкреслює оцей приватно-правний характер копного суду ¹⁾.

Третій бік справи: цей документ малює нам судівництво першої половини XVIII віку. Насамперед, велика тяганина, біля 10 років проминуло від початку трагедії й до кінця її.

Перша інстанція полковий суд судить „по силѣ прав малороссійских“. Присуди її суворі, базуються на Статуті, Порядку й Саксоні. Цікаво підкреслити, що козака Полковий Стародубівський суд і Полк. Стародуб. канцелярія в часи Разумовського розглядають, як шляхтича, і підбирають для кари його відповідні пакти.

Та присуд першої інстанції — то тільки „мнѣніє“, що має йти на затвердження до вищої інстанції — генеральних установ. Там присуд визнається в принципі за правильний, але вища справедливість, вища за все і двох присудів — Полковий суд до смертної кари, а от хто-ж з них „єсть виннѣйшій в тонкость дойти не можно“, значить виступає на сцену жребій: два рівних папірця із написом „сему живот“, а сему смерть“. Та цей вищий уряд повинен вважати на накази центрального імперського уряду, отже „малороссійские права“ поповнювати й керувати відповідними указами.

І в силу цих указів хтось ото один — чи війт чи його зять, нам невідомо, мусів мандрувати до далекого Балтійського моря будувати

¹⁾ Це підкреслює і О. Я. Єфименко в ст. „Народный суд в Зап. Руси“.

пристань Рогервік. Інші-ж повинні були зазнати „жестокото публичного наказання“ та мандрувати до міста Батурина будувати там палаци гетьманові Розумовському „повинні були прикласти сили до так званого „національного строения“.

Повинні були також усі заплатити поголовщину.

Та це було теж „миїїїїїї“, яке має затвердити гетьман.

І він тільки накинув тому невідомому для нас щасливцю, що витяг жеребок „сему живот“, накинув ще 8 років, отже гетьман здобував собі безплатного робітника в Батурині на 10 років.

І все це за те, що, „и так они тую бабу спалили невинно, ибо по их обуховських жителей показанію она баба Вівдя Москаленчиха никаким чародїйствам не винилась“. Отже з цього формулювання видно, що коли-б копі далось витягти в баби признання, то можливо, що постановка справи була инша.

Нарешті, треба зазначити ще одне: копний суд зустрів сувору кару з боку уряду. І тут мусимо згадати, що усі три редакції Литовського Статуту визнавали копу, давали їй місце. В Гетьманщині XVIII віку, де Литовський Статут мав чинність, копі проте нема місця. Чим це пояснити? А простісінько класовим характером суду в Гетьманщині: ті пакти Литовського Статуту, що відповідали вимогам пануючої класи, мали силу, їх додержувалися. Ті-ж пакти, що не відповідали інтересам цього пануючого класу, як от і ті, що визнавали копний суд, що обмежував де в чому владу поміщиків, одміталися нещадно пануючою класою, представники якої сиділи скрізь, од полкового суду до вищих установ включно.

Мова та письмо — явління одного ґатунку¹⁾

Питання про письмо, історію письма, як окрему дисципліну наукову, і поруч з цим, як окремий навчальний предмет в школах різного типу, і в першу чергу питання про методи вивчення явлінь письма — в останні часи зробилося бойовим питанням і викликає багато суперечок. Не кажучи вже про роздоріжжя в царині методології наукових дослідів та методики навчання, сама наука про письмо в цілому, з усіма її різноманітними методами, завданнями та досягненнями, опинилась під сумнівом: а чи є, чи може бути справді така наука, коли немає самого предмета дослідження, яскраво, точно окресленого? Більше точности й певности неначе-б то в лінгвістиці; але тут чувається ухил, що ставить цю науку в якесь особливе положення, відокремлене від письма, від вивчення слова взагалі, що робить її якоюсь самостійною суто-граматичною наукою й примушує мовознавців обмежуватись однією стороною мовної діяльності людини.

Все це вимагає, не зупиняючись на різноманітних спробах, так чи инше розв'язати ці питання, зупинитись на загальному питанні про мову та письмо, як явління людської діяльності. Від того, як ми його ставимо й вирішуємо, залежить і вирішення питань методологічного й методичного характеру. Треба встановити самі поняття „мова“ і „письмо“ так, щоб знайти їм відповідне місце серед инших явлінь людського життя та діяльності, і потім виявити їх взаємовідносини. Ці останні цілком яскраво й точно визначаються загальним положенням: „мова та письмо — явління одного ґатунку“.

В науці є так звані робочі гіпотези, потрібні й дуже цінні, щоб тимчасово упорядкувати, привести в систему науково проаналізовані факти, і ця тимчасовість тягнеться иншим разом століттями; але є й такі наукові положення, що чекають иноді довгий час своєї черги, щоб стати такими робочими гіпотезами, які здатні привести в нову систему придбаний науковий матеріал, повільнивши думку від наукових традиційних забобів (а є й такі!) і взяти новий методологічний курс.

Виставлене положення, нам здається, належить до цієї другої групи, і разом з цим можна сказати, що наступив момент використати його, як робочу гіпотезу, яка міцно вимагає від наукової думки звернути з традиційних стежок на новий широкий шлях, і яка вимагає і нового групування фактів слова та письма, і нових методів

¹⁾ Читано на першій збірці історико-літературної секції Харківської наук.-дослідчої катедри історії європейської культури.

дослідження, особливо письменства. Це положення, на нашу думку, мусить стати науковою „пошлюстю“ в старовиннім розумінні цього російського слова, т. п. чогось усім відомого, загально-прийнятого, що пішло гуляти по світу між людьми й не вимагає доказів, не викликає суперечок, як закон тяжіння, закон нестратности енергії, основні положення наукового соціалізму Маркса й т. и.

Великою перешкодою до загального визнання потреби, необхідности стати на точку зору виставленого положення являється, з одного боку, звичка йти традиційними стежками, добре протоптаними, а з другого — природне й законне змагання цілком одірватися від традиції й шукати нових шляхів, яке перетворюється раз-у-раз в безплідне новаторство, в безладне перескакування від новини до новини. Але, ми знаємо, що в науці, як і в інших царинах людської діяльності, треба добре пам'ятати п'яту заповідь Моїсея: „шануй батька й матір твою для блага й довголіття“. Про цю п'яту заповідь в письменстві й науці рішуче й енергійно висловивсь якось і Ленін: „Пролетарська культура не вискакує невідомо відкіля, це не вигадка людей, що вважають себе спецами пролетарської культури. Це цілком бриднтя. Пролетарська культура повинна закономірно розвинути ті знання, які людськість придбала під гнітом капіталістичного суспільства“. („Заповіді Леніна в царині народньої освіти“ Н. К. Крупської). Гадають, можна й треба відмежуватись від цих знань. А звідсіля помічається те, що під прапором революційности, руйнування старого, живцем ховають те, що рано ще ховати. Так живцем ховають зараз, в наслідок непорозуміння, лінгвістичну теорію поезії, письменства, геніяльним проводирем якої у нас на Україні і в Росії був український вчений О. О. Потебня.

Другою важливою перешкодою є те, що до пори до часу ми не помічаємо тієї нової сторони явління, на яку звертає увагу ця теорія, і знову таки до пори до часу положення цієї теорії вважаються чимсь остільки зрозумілим, що вони нічого не кажуть ні розумові ні серцю нашому такого, щоб хвилювало нас, над чим-би ми зупинялись, що нас, якщо хочете, дивує, вражає, викликає подив, вибиває нас з традиційної колії, примушує задуматися й тягне на перегляд здобутих наукових цінностей. Треба, щоб ця глибока думка про мову та письменство, як єдиний, неподільний процес, звернула на себе нашу увагу, треба, кажу, щоб положення „язик та письменство — явління одного ґатунку“ стало на час незрозумілим, що вимагає вияснення.

Давно існує гадка така, що Потебня не утворив, мовляв, в свій час своєї наукової школи, та її й тепер немає, хоч говорять і пишуть про потебніянців та потебніянство. До певної міри з цим можна погодитись, і ми гадаємо, що причина цьому полягає не в тім, що Потебня був, на думку Овсянико-Куликовського, адогматиком — а тому й не міг утворювати вчення на твердих нерухомих догмах, бо, як висловився він в одному приватньому листі, „не сотворив собі кумира ні зі своїх, ні із чужих думок“; причина цьому і не в тій зовнішній обставині, що, як кажуть, „вечірнька на столі, а смерть за плечима“, — що він не встиг дати закінчену синтезу своїх дослідів, намічену лише в загальних рисах в його ранішній роботі „Мысль и язык“, і робота обірвалася на цім останнім моменті. А причина в тім, що шлях, якого він

тримався, і на який він повертав у своїх дослідях (і в граматиці і в синтаксі, і в народній поезії, і в поезиці) науку про мову та письменство, більш важкий, ніж інші протоптані стежки. Щоб стати на нього, потрібна, можна сказати, не довга підготовка, а перепідготовка наукових діячів в цій галузі, в потєбніянськїм напрямку. Цей шлях намічено на першій сторінці посмертного видання чорнових матеріалів („Из записок по теорії словесности“), в яких ми маємо лише натяк на блискучу синтезу усієї його довголітньої праці, в яких ми маємо лише завдання науковим дослідам майбутнього. Цю сторінку ми й спробуємо розшифрувати в короткому нарисі.

Довга історія науки про мову та письменство, спостережень над словом і літературними явленнями словесної діяльності свідчить перш усього про те, що ця єдина наука з її єдиним об'єктом, мовною діяльністю людини, на протязі віків диференціювалась, розбилась на окремі дисципліни, з окремими предметами вивчення. Не перелічуючи цих окремих наукових галузей, можна поділити їх на дві групи: граматично-філологічну і літературно-естетичну з ухилом на бік вивчення ідеології, оскільки естетика трималась тройчастої гіпостасі: правда, істина, краса. В цій диференціації наук взагалі можна й слід бачити, без сумніву, благо: вона забезпечує успіх наук, науковий прогрес, як усяке розподілення праці в суспільстві; але ця диференціація в дальшому поступовому розвитку зробилась і тормазом в тому розумінні, що замість кооперації окремих наукових дисциплін з метою здобування знання й вироблення єдиного світогляду, вона привела до самотійних закутків, тупаків, з їх кротячою роботою, дуже клопотливою, морочливою, яка занадто вже віддаляє працівників від участі в вирішенні загальних життєвих проблем, і яка не тільки здається, а й справді буває нікчемною, ні для чого непотрібною, якоюсь наукою для науки¹⁾.

Як і раніш, так і в сучасний момент лінгвістика, наукове мовознавство ухилиється в сторону вивчення форми. Таким шляхом ішла у німців колишня *Neugrammatische schule* (Бругманн і інші), а у нас іде неограматична школа учнів проф. Фортунатова й ин. А історія літератури від простого обліку книг, історії книг, перейшла майже виключно, до історії ідей, громадського ідейного руху, ухилилась в сторону вивчення змісту творів, ідеології. Правда, і в тій і в другій науковій царині нема такої повної однобічності: в мовознавстві, вказаного вище пануючого напрямку, думці, змістові відводиться місце, але другорядне, як чомусь, що не ввіходе в пряме завдання дослідника філолога-граматиста, виділяється в окрему наукову дисципліну семасіологію, історію зміни слів в їх значіннях; а в історії письменства на т. зв. форму, склад (грам. синтаксу-композицію) зверталось найменше уваги, і вивчення складних творів слова з цього боку являється предметом т. зв. поезики, поетології.

Відсінь виникає, на наш погляд, перша нісенітниця, або науковий забобон: мовознавство має свій предмет дослідження й відповідну

¹⁾ Гарні думки з приводу цього висловив ще в 40-х роках російський письменник В. Ф. Одєєвський „Русские ночи“, 1913 р. стор. 379 — 384, про спеціалізацію наукову.

йому методу, а письменство — свій окремий відділ явлінь слова й свою окрему методу. А на них уже базуються всі інші брудні, наприклад: мова, язик — це особливий звуковий, словесний матеріал, а поезії — це щось таке, що роблять з цього матеріалу відомі майстри (Ейхенбаум, Жирмунський і інші). Такий погляд тягне нас дуже назад, до старої схоластичної поетики, яка вчила, що поезія — це прикрашена мова. Дослідники цього напрямку, не мовознавці, а поетологи (Якубський, за ним Жирмунський і ин.), зробили відкриття, що є дві мови: язик практичний і язик поетичний, а характерна властивість поетичної мови — чудернацтво (остранение), цеб-то навмисна незрозумілість, щоб затримати увагу „читача“ (В. Шкловський). Ми знаємо, що більш-менш цінний художній твір завжди тим був цінний, що він освітлював якесь, нехай усім відоме, явління якоесь по новому і робив вражіння несподіваного відкриття, дивував читача. Але замість цього лідер „Опояз“ ставить друге положення: треба зробити так, щоб читачеві задати важку роботу розуміння, затримати його „приемом остранения“. Це знову нас відсуває до тих старовинних поетик, що рівняли поетичний твір з кріпким горіхом: „поламай зуби на шкаралупі, тоді з'їси солодке зерно“. Це — голос людей з одного закутка, яким не відомо, або мало відомо, що робиться у другому науковому монастирі мовознавському, де вивчення мови, цілком одмежувавшись, від літературознавців, має великі досягнення, придбало і систематизувало цінний науковий матеріал, де деякі дисципліни, наприклад, фонетика, дійшли до ступеня точної математичної науки. Тут панує своєрідний науковий сепаратизм, який, оберігаючи невинність істинно-граматичної науки, відмежовується навіть од семасіології, науки про значіння слів, про відносини між словом та думкою і тим більш від поширення своїх досліджень, студіювання складових творів мовної діяльності, художніх творів. Це, кажуть, справа поетології, літературної теорії. Для них літературні твори лише язиковий матеріал, граматичний, синтаксичний — і більш нічого.

Взаємодносини між цими двома групами наукових дисциплін, які досліджують явління, факти одного ґатунку, давно вже теоретично встановлено Потебнею: історія літератури мусить все більш і більш наближатися до історії мови, без чого вона також буде не наукова, як фізіологія без хемії“ (Мысль и язык). Для біолога така аксіома не вимагає доказів. Для дослідників літератури хемія мовознавства не обов'язкова при вивченні фізіології поезії, письменства й по цей день.

Правда, позначаються деякі прикмети, що ми переходимо на нові рейки. І ці прикмети перш усього можна бачити ось у чому: відкидають літературу, як окрему царину дослідження, відкидають історію літератури і разом з нею критику, як окрему самостійну наукову дисципліну, тому, що у неї нема свого окремого предмета, змісту, об'єкта досліджування, а значить і свої методи, не зважаючи на те, що є наукові праці з методології літератури (Переца, Бєлахова та інших). І це тягнеться по всій лінії, і в науковій публіцистиці, і в науково-педагогічних працях (див. М. Покровський в пояснювальній записці до програм Гус'а). Науку про письменство викидають із школи, і літературу, вивчення її допускають, нехай ще, як ілюстрацію до історії, соціології, як щось таке, що тільки відбиває

життя, побут, ідеологію. Цінність і значіння історико-літературних дослідів, що торкались усього, і етики, і філософії, і соціології, не маючи своєї власної справи, попала в велике підозріння. І „отрицатели“ літератури мають свою рацію.

Але за цим відкиданням, своєрідним нігілізмом літературним, іде слідком затвердження, теж дуже показкове, симптоматичне. Вже друге, як не більш, десятиліття у нас, в історико-літературних дослідях, спостерігається тяготіння до студіювання форм, до формальної методи вивчати поезію, художнє письменство. Формальна метода виникає не випадково й розвивається рівнобіжно з шуканнями нових шляхів в мистецтві, між іншим, в малюванні, в так зв. імпресіонізмі, футуризмі та інших — ізмах. Там, в малюванні, від мистецтва, що студіювало життя, перейшли ще в передреволюційний час до мистецтва а, що безпосередньо обробляє матеріал фарб, ліній, цікавиться лише їх грою, композицією; тут — від поезії, художньої творчості, з певним життєвим змістом, перейшли до „звукопису“, передзвону звуків, „заумній“ мови. Формальна ця метода, з її шуканнями, блуканням віршоманів, майстрів цього передзвону, з одного боку, а з другого — з тими буцім-то науковими дослідями, що обліком голосівок та шелестівок, їх повторень, поясненням емоціонального значіння тих чи інших звуків¹⁾, намагаються надати розуму справжнім нісенітницям, привела нас до якогось своєрідного александринізму. Остання, а може й не остання літературна новина: „Революционная литература“ И. П. Плотникова (вид. 24 року, вийшло вже друге). Розглядається вірш Фета; „Шопот, робкое дыханье, трели соловья“ и т. д. Іде аналіза форми, розміру, ритм і т. п. Звуки Ш. С., заявляє дослідник, що часто зустрічаються у цьому віршові, передають ніби-то розмову природи самої з собою (?!), а звук (чи буква?) О з його круглістю, що часто повторюється, свідчить про тяготіння автора до безконечного (!!). Не кажучи про те, що автор забув, що в російській мові О не завжди вимовляється кругло, можна взагалі спитати: що це таке? Це навіть не александрійська схоластика, не естетична метафізика, а чорти батька зна-що, виїжджає козирем під прапором лівчення революційної літератури. Але треба гадати, що це шумовиння формальне переведеться на нівець, зникне і, як висловився Гете, „чоловік з його темним тяготінням до істини, знайде її після всяких блукань“, наблизиться до неї.

Цьому наближенню, нам здається, перешкоджують дві обставини: влада над думкою старовинного дуалізму, продукції старовинної ідеалістичної філософії Платона, та одірванність науки про мову та письменство від широкої біологічної та соціально-економічної бази.

Старе поняття, що процес поетичної творчості є ніби-то втілення ідеї в форму це без сумніву спадщина ще Платонівської філософії. А вчення Платона про ідеї та їх втілення в різноманітні форми виникло, треба гадати, із спостережень над словом. Коли людина зробила таке відкриття, що всяка собака, і руда і чорна, і велика й маленька, зветься собакою (одне і теж слово), то легко відсілє зробити висновок, що є якась загальна ідея про собаку, яка (ідея)

¹⁾ Це стара пісня: ми зустрічаємо цю теорію ще в минулому столітті у мовознавця Гаазе (див. „Мысль и Язык“ Потебні).

втілюється в різні форми, до відомого ступеня досконалости, що наближає різних тварин до вічної ідеї про собаку. Відсіль форма і зміст, ідея в поезії, звідсіль казочка про білого бичка того-ж Платона про споглядання яких-то вічних ідей душами людей до їх народження і втілювання цих ідей філософами, поетами, душі яких найбільш бачили цих ідей. Влада цих понять, форми та змісту, ідеї, як і влада такої ж пари „душа й тіло“, відпадає разом із тим, як встановиться погляд на мову, поезію, літературу, як на єдиний мовний процес висловлення, говоріння та слухання, розуміння, а не як на якийсь склад, арсенал готових витворів; разом з тим як гасло мовознавця В. Гумбольдта „die Sprache ist kein Werk, aber Thätigkeit“ (язик — діяльність, а не річ, витвір) дасть нову встановку науково-дослідницької праці в цій науковій галузі. Терміни „форма і зміст“ зостануться й при новій науковій ідеології і житимуть, як живуть в мові „сонце сходить і заходить“ і инш., хоча й маленька дитина з першої групи трудшколи добре знає, що не сонце ходить навколо землі, а земля навколо сонця. Але — зміниться користування цими термінами, їх розуміння? Про це скажемо нижче. А зараз перейдімо до другого.

Природознавство, біологічні дисципліни в їх сукупності, з початку минулого століття, з їхньою методою дослідження „від простішого, елементарного до складнішого“ дало надзвичайні результати в бактеріології, технології, агрономії і т. и., виявило величезний вплив і в царині так званих гуманітарних наук. Місце метафізики, цієї повітряної ідеалістичної надбудови, міцно заняла біологія, з її методою вивчення процесів суспільного життя єдиної природи, куди ввійходить людина, з її діяльністю, як частина цього суспільного життя, а не щось протилежне природі. На цій біологічній підвалині науки соціально-економічні вивчають діяльність людини як члена цього „общезиття“ природи, господарсько-технічну, соціально-політичну. Там, в біології, вивчається загальний єдиний процес вічної матерії, її вчного руху; тут, в соціально-економічних науках, досліджується приватне явлення, частина цього процесу, діяльність людини. А з цього останнього, приватного, явлення наука про мову та письменство виділяє ще більш приватне явлення — мовну діяльність, єдиний творчий процес будування слова, як біо-соціальне явлення.

До чого примушує нас накреслена тільки що схема? Життя організованої матерії з погляду біології є сукупність реакцій. Цей біологічний принцип реакцій (вражіння зовнішнього оточення, переробка їх та пристосування організмів до оточення, відповідь на нього тим чи иншим робом) одвоював уже собі місце в педагогіці („Школа дії“ Лая) і в рефлексології, що зайняла тепер місце психології, яка давно вже виросла з пелюшок науки про душу. В пристосуванні до людини, як найбільш складного явлення організованої матерії, цей принцип примушує розглядати життя її, як сукупність дуже складних реакцій, які звуться діяльностями. Ось як формулював Потебня цю думку в одній вступній лекції 1881-2 навч. року. Наведемо її в оригіналі:

„Жизнь тела состоит в преломлении и рефлексии толчков, получаемых им извне. Чем сложнее и объединеннее тело, тем более

преобразується в нем зовнішній імпульс. І життя людини, найбільш складного з відомих нам організмів, виснажується рефлексією. Тільки здається, що людина сама по собі може бути джерелом своєї діяльності“.

„Одно из таких рефлексивных движений, служащих отводом, предохранительным клапаном для жизненного механизма, есть язык. В ряду человеческих действий ниже языка по степени сложности и большей важности для животной жизни стоят движения, прямо направленные к устранению боли“ и т. д. (Из записок по теории словесности, 943-4 стр.).

Усі діяльності людини можна поділити штучно, правда, на дві групи: діяльність практичну — господарсько-технічну, і діяльність теоретичну — науково-мистецьку. Ми сказали „штучно“ тому, що вони в дійсності не відділяються одна від одної: і корова йде на лугу „за травою“, здобуваючи емпірично, а тим більше людина. Це по-перше, а по-друге — є такі діяльності, як, наприклад, педагогічна, які неможливо однести ні до тієї, ні до другої групи: це свого роду система передачі, корисел та паличних колес.

Там, в царині практики, діяльність людини виявляється в безупинному утворенні знаряддів виробництва, вироблювання речей, в постійному перетворенні їх від кам'яного молотка, наприклад, до парового молотка. Тут, в царині теоретичній, діяльність людська виявляється в утворенні й перетворенні всіх нових і нових знаряддів вироблювання ідей, думок, від члену-подільного звуку до роману, повісті, драми. Це, само собою тільки аналогія, а не тотожність, як ніхто не розумітиме буквально виразу „кувати слова“. Але аналогія ця нам дуже потрібна, як свого роду робоча гіпотеза (як і закон тяжіння, хемічне споріднення й т. ін.). Вона дає нам змогу йти далі.

Практична діяльність, технічна, господарська, направлена цілком на руйнування й утворення речей, і виробництво відбивається на зміні структури людського колективу. Діяльність теоретична, науково-мистецька найближче направлена на зміну, перетворення самого діяча, виробника (і в цьому розумінні вона теж практична, хоча видимого зв'язку з виробництвом ніби-то й немає), а потім і на зміну, встановлення відомих соціальних відносин. Хемік, що добував свої формули, математик, що вирішує свої рівняння вищих ступенів, коваль, що утворив словесну формулу „куй залізо, поки воно гаряче“ з приводу своєчасної весінньої оранки, — перш усього придбали якусь перетворення своєї думки; а задушливі газ, залізо-бетонні будівництва, своєчасний вибір моменту соціальної революції — це вже потім мусило внести ті чи інші значні зміни виробничого й соціального характеру.

Вертаючись від цього широкого охоплення до тієї людської діяльності, яку ми назвали мовною, мовотворчою, словесним мистецтвом, якщо хочете, ми, як раніше домовились, будемо розглядати мову та письменство, поезію, як єдиний неподільний життєвий процес. Користуючись знов аналогією і не змішуючи явищ мови з організаціями, ми гадаємо, що як в біології яка-небудь зелена еуглена, простіша рослинна клітина, ставиться в один рядок з ліванським кедром, — так і в нашій словесній науці який-небудь членоподільний звук БУ, яким первісна людина закликала подібних собі тварин

прийняти участь в полюванні, щоб здобути рогату яловичину, можна і слід класифікувати, ставити рядом з оповіданням, нехай, Короленка „Сон Макара“, або з віршами Шевченка „Сон“, якими вони закликали своїх сучасників до боротьби, до мисливства за чимсь подібним, а може більш важливим, як рогата яловина для дикуна. І в тім і в другім випадку ми маємо діло з мовними явліннями, як з соціальними чинниками одного ґатунку, але різного калібру¹⁾.

При такому погляді на мову та письменство, вивчення цієї галузі людської діяльності не буде одриватись від соціально-економічної та біологічної підвалини, і це буде дійсний марксовський підхід, без ухилу в метафізику, під прапором чистої естетики. Особливо цінним цією стороною є дослід К. Бюхера „Робота і ритм“, який дає дуже цікаву схему виділення так званих тиночних мистецтв, в тому числі і поезії з трудових процесів. Це—голос з другого кутка, який міцно підтримує лінгвістичну теорію вивчення поезії, письменства.

Та паралель, яку ми вище дали, діяльності господарсько-технічної і науково-мистецької, в цьому досліді розглядається, як щось таке, що виникло з єдиного виробничого процесу. Виділення мистецтва, поезії, музики, театру, як окремої царини діяльності, одірваної од виробництва, суто-естетичної, попереджується таким моментом, коли слово, пісня, поезія, інсценіровка, при відомому стані культури, думки (так званому мітичному мисленні) стає механічним знаряддям здобування безпосередньо тих чи інших речей, потрібних для життя. Слово, пісня, танок, об'єднані в єдиний акт релігійного культу, інсценізують ті чи інші трудові процеси, і в такому синкретичному стані—це не естетична розвага, а якась господарча дія, яка має практичне значіння: вдачу на охоті, добрий врожай, перемогу на війні то-що. Тут явління мовної діяльності, слово, поезія є не тільки знаряддями вироблювання думки, виявлення почуття емоцій, а в той-же час справжнє знаряддя вироблювання речей. Користування з цього знаряддя, його поліпшення в старовинну добу людської культури було рівнозначне поліпшенню, винаходу справжніх знаряддів виробництва в пізніші часи. Воно вважалося, як засіб керувати силами природи, рівнозначний пізнішим технічним засобам.

Не будемо стежити далі за думками автора „Роботи і ритму“, за його схемою виділення із цього синкретичного стану мистецтва, науки й господарчої діяльності, тих трьох традиційних галузей поезії, епоса, лірики, драми, які встановила класична поетика. Ми підкреслимо тільки, що й лінгвістика гумбольдтовського напрямку і теорія К. Бюхера сходяться в тому, що ми маємо перед собою єдиний мовний процес від простого вигуку до складного художнього твору; що роля й значіння слова в широкому розумінні цього терміну міняється залежно від стану думки і йде шляхом від мітичного мислення до науково-художнього, до поезії та прози. Ці два типи складних рефлексів мови та думки дісталися нам, як спадщина довгого процесу словесної діяльності, причому від елементарної форми прози ми

¹⁾ Детальніше про це в моїй статті „Поезія і проза—явління речової діяльності“ в новому виданні, що друкується нині т. I „Вопросы теории и психологии творчества“ под ред. Б. Лезина.

йдемо до прози - науки й вищого ступіня мислення вже без допомоги слова, як в математиці; а в поезії ми спостерігаємо таку форму рефлексів, де слово, з його ідейно - емоційним змістом відіграє і мабуть завжди відіграватиме головну роль. А тому увага до простих словесних рефлексів тільки й може нам дати змогу знайти джерело так званого словесного мистецтва, знайти предмет і методу літературного дослідження, одмежувавшись від естетики, метафізики та інших „установок“.

В коротенькому нарисі ми не можемо детально зупинятися на програмі такого дослідження, та це й не було нашим завданням. Але, виходячи з установленого принципово положення, звернімо увагу на деякі проблеми, які намічено мовознавством. Розглядаючи поезію й прозу, як явління єдиного мовного процесу, ми мусимо визнавати поезію за мистецтво остільки, оскільки вона є перш усього діяльність людини. Згідно з славетними антиноміями Гумбольдта ця мовна діяльність є в тій-же час продукт цієї діяльності (те, що ми звемо „художній твір“), цей продукт є в той же час і засіб, зняряддя вироблювання, оформлення думок, почуття, це не „ергон“ (грец. діло), а „ен-ергея“ (ділання, процес). Він складається з окремих актів творення й користування готовим твором (читання, слухання). Коли ми розглянемо на коріні в живій мові, як виникає нове (поетичне) слово й його розуміння, то відсіль безпосередньо перейдемо до другої пари: художня творчість і літературна критика. Якістю ці процеси не тільки аналогічні, подібні простому висловленню й розумінню, а тотожні. І в процесі звичайної розмови й у процесі літературних взаємовідносин між творцем і критиком - читачем, слухачем, думка, почуття не передається тому, хто слухає, читає, а лише викликає у останнього свою думку, своє почуття. Історія слова це еволюція, зміна його значіння; історія художнього твору — це історія того, як з нього користуються, які він викликає думки залежно від часу, стану культури. В слові і в складному творі є щось таке, що при всій різноманітності значінь, які в нього вкладають, напрямляє думку й почуття певною стежкою. Оце щось і є та внутрішня форма слова, художнього твору, що робить його завжди символом того чи іншого значіння. Вчення про внутрішню форму — це є центральний пункт лінгвістичної теорії поетичного процесу думки, яскраво розроблений Потебнею і в ранішнім досліді „Мысль и язык“ і в останній незакінченій праці „Из записок по теории словесности“. Подібно тому, як в слові рукав (річки) я уявляю (представляю) собі явління природи, як частину одягу; так в вірші, наприклад, Пушкіна „Анчар“ я уявляю собі якесь соціальне явління взаємовідношенням царя й раба в зв'язку з деревом смерті. Це уявлення („представление“, представник, замісник) в слові є одною якою-небудь прикметою, взятою з „рукав одягу“ — форма частини одягу, або сукупністю прикмет взаємовідносин (цар, раб, анчар) і є та внутрішня форма, яку неможна ніяк змішати з почуттєвим образом (німец. Vorstellung)¹⁾ в цілому. Ця внутрішня форма напрямляє нашу думку, сут-

¹⁾ Проф. А. Жирмунський. „Задача поэтики“ всеж умудрився змішати, і ухваливши лінгвістичну теорію, її вплив, зазначив велику хибу (?). Потебні та його учнів, що в них буцім-то головною прикметою поетичного твору вважають наочність, образність (Anschaulichkeit).

гестує (підказує) те чи інше значіння, викликає життєвий образ. Життя слова й складного художнього твору й полягає між іншим у тому, що цей „представник“ значіння, ця внутрішня форма може мінятися, а разом з цим змінюватиметься й значіння, пристосування художнього образу до життєвих подій, розуміння його. Певний зміст історії письменства за цим поглядом, буде такий: життя складних творів слова в процесі користування ними. Життя тих чи інших літературних мотивів, сюжетів — це перш усього зміна внутрішньої форми, а разом з нею і значіння залежно від тих рефлексів соціального змісту, які в той чи інший час переважають. Історія світових образів одержить тоді інше освітлення, і такі досліді, як, наприклад, „Гамлет“ Куно-Фішера, де цей вчений заявляє, що йому нарешті пощастило спіймати правдиву і дею Гамлета, — ми однесемо в царину літературної мітології, літературного фетишизму.

Вчення про внутрішню форму слова найкраще може ліквідувати суперечки, які зараз точаться між прихильниками формальної методи й соціологічної. Протиставлення форми й змісту перш усього втрачає своє значіння. Коли слово значить що-небудь тільки в процесі говорення (*das Sprechen*), а по-за ним воно нічого не значить, — буде засушений лише препарат; коли воно, з одного боку, є тільки знаряддя вироблювання думки, — то форми цих знаряддів, цінність їх визначається, з другого боку, лише цінністю добутої ними думки, почуття. Творення темних віків, темних людей, що виросло на ґрунті зовсім чужої для нас ідеології (Закований Прометей), якщо образ, добре скраяний і міцно зшитий, своєю внутрішньою формою легко викликають наші думки й почуття, оформлюють наші рефлекси на ті чи інші життєві події, дають нам влучні формули вироблення нашої класової ідеології, а ця легкість, влучність і буде правдивим естетичним додатком. Ритм, мелодія, система звуків це не будуть якісь самостійні елементи „установок“, „інструментовки“, а ввійдуть у склад внутрішньої форми.

При такому погляді, змістом, предметом і історії письменства і історії мови буде єдиний словотворчий процес, процес вироблення форм, знаряддів, їх розповсюдження, їх класифікація, генеалогія. Рефлексологічне значіння цього процесу, цієї діяльності, без сумніву, соціальної, звязок думок й мови буде єдиним методологічним стрижнем, який повинен об'єднувати різні наукові дисципліни, що на них розбилась єдина наука про мову та письменство.

Сучасна англійська проза

(СТАТТЯ ДРУГА ¹⁾)

I

Ми розглянули творчість чотирьох майстрів англійського роману — Велса, Гелсуорсі, Бенета і Конрада — та їхнє відношення до найповажнішого літературного напрямку XIX сторіччя — до реалізму. Ми бачили, що кожен з них додав до цього напрямку не тільки особисті, але й принципово-художні поправки. Проте, вони тільки у Конрада відкрили нові кругозори; у Бенета вони найбільше є закінченням еволюції; а Велс та Гелсуорсі, не маючи сили боротися з формою, відчуваючи весь її тягар, шукали собі шляху: один у драматичній творчості, други — у публіцистиці. Повстає питання: як стоїть справа з рештою романістів? Чи йдуть вони шляхом, який визначили згадані вище автори, або змагаються свідомо або несвідомо знайти інші шляхи? Треба зазначити, що інші автори різними своїми романами стосуються до різних напрямків, ба навіть, в одному будь якому творі часто поєднуються різні літературні напрямки. Ці напрямки не являють собою чогось застиглого й прикро окресленого. Дальші сторінки становлять лише приблизний нарис. Майже в усіх романах, написаних молодими авторами, відчувається невдоволеність з нашої дійсності, опозицію до неї, уґрунтовану або на економічних умовах або ідеологічних принципах. Іноді виникає поривання уникнути дійсності, занедбати її, перейнятися як найбільше барвистістю, що існує на світі — хоч і буде це світ дійсності або мрій. В таких випадках ми маємо високе оцінювання всього ідеалістичного, що виражено інколи ретельним дослідженням власної свідомості; недовір'я до всього, що лежить по-за ним, а іноді в потягові до всього надзвичайного, містичного, до екстатичного, яке протиставиться справжньому життю. Отже, з одного боку революція, протест, з другого містика. Ці явища, протилежні одному, часто переплутуються; за точку їхнього поєднання є бажання уникнути цієї дійсності. Ця риса ускладнює сприймання художнього твору. А ще більше це ускладнюється тими стилістичними способами, що їх мають автори та які є реалістичними. Повагом, органічно виникає еволюція. Мистецтво не знає непослідовності й реалістичний опис, який по суті утворив роман та перетворив його на виразливу форму, мусить лишитись єдиним виразливим способом. І навіть там, де це помітно з першого погляду, є зв'язок з згаданими вже романами.

¹⁾ Див. „Черв. Шл.“ 1925. № 6 — 7.

Тепер розгляньмо романи молодих авторів, послідовно перейняті революційним протестом, містикою й авантюризмом. Протест проти ладу, що існує, не є чимось новим у англійському романі; ми можемо простежити це явище до джерел цієї літературної форми, й інколи здається, що воно є виправданням для існування роману. Джерела старого революційного роману ховаються у філософії Прайса, Годвіна з одного боку, й у впливі Русо з другого. Ідеї французької революції зберегли всю свою силу й виявились майже не позбавленими своєї сили в революційних романах Томаса Голькрофта, Вільяма Годвіна й інших, у соціальному романі XIX сторіччя й у революційному романі останнього часу. Але сама форма змінилася. На зміну авторам, які орудували раз назавжди встановленим реквізитом, який вважає за центра ваги твору зображення характеру, прийшло абстрактне уособлення в соціальному романі з колективно-гуманітарною встановкою. Такі ймення, як Дікенс, Кінгслей, Джордж Еліот показують, якої височини дохопився цей роман в особах своїх кращих представників, як художня майстерність потроху замаскувала спочатку неприкриті тенденції.

Ті ідеї, які ми маємо у Велса, які втілює у типи Гелсуорсі, це поривання до радикалізму, яке ще дужче загострилося після війни (порівняти хоч-би Бернарда Шоу), і становлять як-раз ту революційну рису, про яку ми зазначали. Вона поєднує визвольні поривання особи й класову боротьбу в велику синтезу повстання, і веде вже не тільки до руйнування. Ми бачили, як Гелсуорсі руйнувати на підвалини англійського суспільного ладу, але при цьому він уникає й споруджувати будь-що замість зруйнованого; бачили як Велс прагнув ідеальної людскости, мріяв про країну без убогих, про ідеальну країну з свідомими мешканцями. Для нього внутрішні зміни в людині не попереджують нової системи, а випливають з неї. А молодші автори вважають цей погляд за хибний. На їхню думку, весь наш соціальний лад не можна змінити, поки аж не будуть зруйновано ті підвалини, на яких він існує — капіталістичне господарство. Коли ми бажаємо справді змінити будь-що, то мусимо починати з основ і тоді повалимо весь лад. Не вважаючи на такий погляд, їхній настрій не песимістичний, бо віра в різні душевні цінності освітлює собою все. Подібні до цих поривань думки, які висловлено Клоделем і Пегі: „думка про незмінність явищ є одна з найбільших з оман сучасного світу... Це помилка капіталістичного ладу... Одним із забобонів того, що схиляється перед мамоною світу...“ „Ніколи“ — каже Пегі — „гроші не були в такій мірі за об'єкт поваги. І ніколи ще багатії не були ще так захищені від убогих, а вбогі ще так незахищені перед багачами“. І останнім цей революційний реалізм відрізняється проти вивезеного з Франції Джорджем Муром.

До ладу тут буде зазначити й про чужоземні впливи, а саме на вплив Росії і Франції, тієї Франції, що в свою чергу підлягала російському впливові. Толстий, якого Ромен Ролан зве „ворітьми, що відкриваються в неосяжний всесвітній простір, откровенієм життя“, і сам Ролан є апологети тих ідей і здебільшого треба на них дивитись, як на вчителів молодих англійських романістів. Останні майже всі більш-менш розділяють ці ідеї і майже в усіх творах ми можемо

знайти підтвердження сказаного. Обмежимося декількома прикладами. Мейсфільд, що чуїно пильнує настрої часу, схиляється перед четвертою верствою суспільства; він пацифіст, як і більшість з його спілників. Він вважає, що художникові лишається тільки зображувати сучасну дійсність. Комптон Макензі зважливіший ніж він. Його роман „Sinister Street“ показує темні, негативні сторони нашого суспільства. Людина провинуватилась перед юрбою, яку автор зве бджоляним роєм, проклятою отарою і всіма найзневажливішими для людської гідності іменами. Людськість стала занадто складний механізм, яким керують тільки острах і золото. Треба було-б чим-небудь розруйнувати цей організм, треба було-б війни або пошести. Однак, і те й друге бувало вже не раз, а люди лишалися такі самі. Світовий мурашник руйновано, розтоптувано, але компанія була, як перше, працювала і дбала про наживу, налякана турботами про своє існування. Ще прикритий і безжальніший, але разом з тим й антимістичніший своєю вірою в добро сховане в людині, Джеромів твір, написаний під вражінням від війни 14—18 р. У цьому романі „All roads lead to calvary“ (1921) він пробує з'ясувати всі вияви суспільного ладу егоїзмом, брутальністю. Суть цієї книги становить думка, що влада все нищить, що раніш церква, а тепер капітал, підштовхують людей до загибелі. Ця книга своєю одвертістю та нестримністю в опису війни нагадує Барбюса. Ми бачимо, що революційний роман досяг нового ступеня розвитку. Темою його є людськість, метою — виявити людську спільність та вказати шлях до неї.

Кажучи про молодих авторів, треба відзначити Бересфорда, який можливо є найвизначніший з представників літературної молоді. Спочатку він писав фантастичні романи у Велсовому дусі „The Hampdenshire Woncher (1911), потім узявся до автобіографії (The largey history of Jacob Stahl (1911), A candidate for truth (1912), The invisible Event (1915). В решті романів він розвиває основні думки. У романі „The House in Dementrius Road“ чимало автобіографічних рис. Він зображує молодого англієця середньої суспільної верстви, який, звільнившись від традиційних поглядів, намагається стати не джентльменом, а звичайною людиною. Зіткнувшись з різностайною юрбою, він поволі відчуває її за рівну собі, й в ньому збуджується почуття солідарності. Він має за чесних, одвертих і шановних людей тих, кого звичайно цурається суспільство — жінку, що покинула чоловіка, повію й т. и. Характеризується героя в таких жвавих сценах, яких ще досі майже не знав англійський роман. Ці окремі сцени показують, що герой шукає людської гідності й вартості не в представників суспільства, а в його ворогів. „Призначення джентльменове було молитись ідолові; цього вчили й мене“. Цей ідол падає, і спіткавшись з новим вільним життям розвивається новий світогляд: „Ми були всі рівні в цьому домі. Навіть там, де була ненависть, вона була людяна й чесна, як коли можна так сказати, після неї не було гірко. Все моє виховання вчило мене розподіляти людей на категорії. Людей, за їхнім станом, зараховано до бажаного або небажаного знайомства, з яким треба було шукати або ухилитися зустрічі. Я зрозумів, що немає людської істоти, якої я не мусив був пізнати, і що доки я буду відмовлятися поділяти інтереси моїх товаришів, доти я

не буду справжня людина: я буду сліпий в житті, що мене оточує. Знов народженому ніби відкриваються очі: я виразно бачу перед нами нову й можливо ще ширшу фазу боротьби. Я знаю, що коли закінчиться війна, нам доведеться пережити страшенну боротьбу капіталу й трудящих, боротьбу між аристократією власників і великою численністю незаможних, тією товщею, яку ми звемо середніми верствами. І що швидче прийде ця боротьба, то раніш ми досягнемо згоди. Вона неминуха і я не жалкую: вона не тільки зруйнує, але й утворить“.

Поряд з Бересфордом стоїть Джильбер Канан, автор „Pink Roses“ (1919), який в новому романі 1922 року малює світ, як гнійну болячку, і примушує героя, представника революційної інтелігенції, розглядати війну, як лихо; проте, тут вражіння не таке прикре через суто власні мотиви — герой обурюється проти війни найбільш через те, що вона пошкодила йому працювати над своїм винаходом.

Інші автори, про яких можна-б було згадати, поширять і доповнять цю картину, не замінюючи її в основному.

II

Незабаром до війни Жак Рів'єр, пророкуючи майбутність роману, казав, що новий роман буде авантурний, цеб-то оповіданням про події. Читаючи авантурний роман, ми нестримно піддаємось життєвій течії, чарівним турботам життя. Те саме встановлює як умову зацікавити і Бласко Ібан'єс. Авантурний роман численністю дієвих осіб і подій, а також барвистим суто-екзотичним тлом контрастує з традицією реалістичного й психологічного роману з його обмеженим числом дієвих осіб, і неодмінністю утворити відповідні їм обставини. Він, цеб-то авантурний роман, реакцій і додатком до психологічних романів як формою, як і змістом. Проти французької школи, англійський роман безладний. Йому чужа вибаглива композиція, витриманість сподівання, гармонійна злютованість французької традиції.

В Англії, як ми вже зазначили, кажучи про Джозефа Конрада, з традицією авантурного роману ніколи не розривано остаточно. Від де-Фое і Смолета до Пембертона, Конан-Дойля і Лорда Ден'ані, з його романом „The Chronicles of Rodriguez“ 1922, іде суцільний ланцюг. Треба пам'ятати ще про численні в Англії оповідання про мандрівки, як з'єднують надто визначений суб'єктивізм з радісним сприйманням барвистості життя; через це вони утворюють вражіння подорожі з пригодами. До такої форми стосується книги Кінглейка, Доуті, а в останній час Гершгеймера. Цікавість, з якою було зустрінуто нове видання одного з романів Доуті, вказує, як читач далекий від життєвого зневір'я 90-х років і як він прагне до вражінь. Таке поривання до широких обріїв, до далеких країн — по-перше, і до незвичайних героїв — по-друге, досить певно названо неоромантикою. Цей перехід від аналізу до сприймання, від споглядильної інтелектуальності до іраціоналізму, що прагне подій. Здається, ніби в читачеві збуджується ліризм наперекір всепереможній промисловій сучасності. Доуті каже: „у людини в пустелі є почуття, атрофія якого

загроджує нам тепер — а саме: почуття потреби волі; а ми сидимо жахаючись в кутку і вклоняємось порядкові“.

Відзначається новий стан в історії авантурного роману, що порівняно за короткий протяг часу, пережив дві зміни; до першої спричинився, як було вказано, Джозеф Конрад, а до другої Честертон. Ця нова доба в розвитку авантурного роману відступає від реалістичного стилю в переказі. На його місце вона висуває ілюзію, намагаючись фарсом і гротеском досягти комічної синтези. Честертон каже в одному своєму романі (*The Tlusing Jnn*): „ми волимо знов відтворити зникле царство веселих брехунів, що з часів Геродота звеселяли людські серця“. Звідси цілком закономірне й цілком свавільне чинення з дівими особами і місцем дії, що відсуває психологію й реальність на другий план. Честертон міг-би сказати, що роман позбувся всякої поваги до психології. Кілька разів згадуваний роман Честертон „Отель, що літає“ являє собою фантазію майбутнього. Досягнення нашої епохи удосконалено й викінчено, через це вони прикро контрастують з бродягою Патріком Дальбуа. Це Дон-Кіхот новітньої формації, що разом зі своїм зброєносцем, Гемфрі Пемпом, мандрує по світі, розбиваючи вітряки нашої культури. Сміх, який за словами автора, замовк з часів середньовіччя, лунає в різних сценах; особливо його чути в сцені походу проти англійського лорда. Переказувати такі романи занадто важко. Коли так можна висловитись, вони являють собою раціоналізацію іраціонального. Цілком зрозуміло, що вони формою майже зовсім відбігають усього, що вживалося в романі.

Інші романісти, приміром Брет Йонг і Ромер Вільсон, стоять посередині між Честертоном і Конрадом, до відомого ступня зберігаючи структуру реалістичного роману. Роман Вільсона має підзаголовок „Казки“. Роман Брет Йонга „Червоний лицар“ дає надто цікавий опис фантастичної республіки Трінакрії. Як і багато інших сучасних романістів, вони намагаються визволитись від буденщини, прагнучи чогось надзвичайного. Вони охоче користають казкові обставини, далекі звичайного оточення. Улюблені Конрадом далекоплавні кораблі, його таємні лагуни придалися як зразок для інших авторів.

З художнього погляду авантурний роман можна вважати за спробу перемогти реалізм. Але це тільки спроби. Більшість з них не мають сили додержуватись традицій Джозефа Конрада; інші, як Честертон, занедбують стару форму. На domeжнім полюсі лежать твори Джемса Джойса. Але в цих романах інший світогляд.

III

Спочатку цього огляду ми казали про те, що в творах літературної молоді бренть містична течія. Так само, як і філософія, мистецтво намагається розгадати таємниці буття. Один з численних шляхів, що послались до розв'язання цієї справи, давно вже заріс бур'янами. Втома письменників, припинення художньої творчости, вказували на те, що реалізм, як художня форма, гине так само, як і де-далі більші поривання до окультизму, спиритизму й теософії,

вказували на те, що вік наукової думки й позитивізму занедбано. Свідоме поривання до надзвичайного підкреслення, що людське існування поєднано з потойбічним світом, взагалі все те, що виникає в нашому уявленні від слова містика, починає відігравати в літературі значну роль. Цілий ряд явищ спіритичного характеру вважається як відхил від наукового світогляду. Цей надприродний світ, властивіший лірикові, зробив істотний вплив на роман.

В англійському романові здавна існував містичний присмак. Вперше надприродне почало відігравати роль в романтиків у так званому „готичному“ романові. Він запровадив надзвичайне, щоб цим елементом відітінити душевний стан героїв, щоб утворити відповідне тло до його пристрастей злочинів. Він народився як реакція проти реалістичної традиції роману. Але містика нового роману відрізняється від містики роману готичного; поєднуються вони мабуть лише в царині „страшного“, та й то на місце дивного, жахного, тепер виникає психологічний комплекс, який призводить до страху не зовнішнього, а внутрішнього. І явище, що навіть реалісти XIX сторіччя ще зберегли, надзвичайний елемент свідчить, за який надто чинний засіб він був. Треба було багато часу, багато стороннього впливу, щоб цей спосіб став за осередок. Вплив цей був різноманітний. Можна згадати Ібсена, Метерлінка, особливо останнього; статичний елемент його творчості посередньо вплинув на англійський роман. Вплинула й російська література, в якій містичне переплуталося з земним, природне з надприродним. Нові часи, часи психічного дослідження, безвір'я й богошуркання мусили відбитись у романові. Англія зробила велику еволюцію в усіх галузях, і цю еволюцію особливо помітно в мистецтві. Глибіню цієї еволюції відзначив Джилберт Канан, вважаючи, що ми не говоримо про революцію тому, що вона вже відхилилася в нашій психіці. Нарешті війна, як завжди, сприяла розквітові містичного напрямку. „Вона була однією з нечисленних сил“ — каже один американський письменник, — „що викликали до життя новий світ. Коли розвалюється будівля, ламаються вікна, але не можна сказати, що поламані вікна руйнують дім. Але чому розвалюється будинок? Будинок, що уособлює нашу цивілізацію, старий і поколовся майже з часів своєї будови, бо його неправильно збудовано. Нашу цивілізацію також було неправильно збудовано. І тепер від неї починають тікати й рятуватись на артистичнім олімпі — настрій особливо характерний для французького символізму. Приблизно його можна так висловити: ми невиразно розуміємо той світ, де ми живемо і рятуємось від дійсності сном, мистецтвом.

Починається мода на міти, містику на книжковому ринкові, навіть нових видань старих містиків — Якова Беме, Джакомо де-Моді, святої Терези. Зусиллями католицької церкви перекладається ціла низка еспанських містиків. Всю містичну лірику, яка тільки є, збирається і видається. Для того, щоб визволитись від реалізму, вживають найнестриманішої спекуляції. Розповсюджуються думки, що психічні явища ніяк не можна з'ясувати. Це твердження протиставляється реалізму і є апіорне. Комптон Макензі змальовує аскетично-містичні нахили свого героя в католицькому дусі. Починається опозиція проти наукових доктрин Велса. Роста хвиля теософських,

психологічних, окультних досліджень; і в цьому знов-таки відіграла роль війна, бо при такій кількості вбитих було зрозуміло бажання живих мати зносини з мерцями. Художній рівень цих романів такий низький, що пригадувати заголовки майже зайво. Кращий за інші „Grenadier Rolf“. Цікаво зазначити, що навіть Конан-Дойль виявив себе за прихильника спиритизму („The Wanderings of a spiritualist“). Художньої височини досягає лише роман Дена „Легенда“ — цікавий формальною стороною: його збудовано з діалогів. Не такі видатні, але так само цікаві романи Вальтера Деламар. Він бачить правду в вічності, що дає життя явищам. Цю символіку, яка є за осередок у його творах, ніколи не підкреслює автор, але її відчувається в кожному його слові. Йому належать романи „The Return“, „Memoirs of a Midget“ (1920).

Художнє значіння містичного роману полягає в тім, що він визначає шлях, який відводить від реалізму. Але мистецького твору він не дав і мабуть не дасть.

IV

З часів Річардсона англійський роман завжди цінував високу психологію. Після психологічного роману XIX сторіччя, навіть авантурний роман підкорився вимогам психологічних досліджень. Доба наукових досліджень піднесла ці вимоги на ще вищу ступінь, і на початку XX сторіччя молоді романісти, що шукали зразків, знайшли їх не в Текерей і Еліота, а в Мередіта. Роман дедалі більш переймався психологією, нехтуючи вимоги динаміки. Роман Еліота „The Egoist“ є містичний зразок і завершення аналітичного способу писати. Само спостереження його героїв досягає надзвичайних розмірів. Дієві особи іншого романіста психолога Генрі Джемса, перетворились, якщо можна так сказати, на свої власні тіні; така дуже в них самоаналіза.

Такі були зразки, що з них вчилися автори нового роману. Їм довелося шукати свої шляхи. Вони засвоїли стару тему про взаємини поміж чоловіком та жінкою, намагаючись розв'язати цю справу, давши жінці можливість висловитись; цим їхні твори наближаються до революційного роману. Крім того, вони роблять ризиковані відкриття в душевній царині, визнаючи тільки інтуїтивне сприймання.

Звичайно, що про жінку більш за всіх говорили жінки; з того часу, коли в англійській літературі появились письменниці, вони увесь час підтримували тези протесту. Гра людських пристрастей і взаємовідносин, що становить істотність англійського роману, була найприступніша жіночій творчості; жіночі романи підкреслювали суть і мету внутрішньої, душевної революції. Визвольна боротьба розвивалась поряд з різними іншими течіями; досягши більшої волі в сім'ї і права голосувати, жінка розуміла, що все це було лише символ життєвого жіночого інстинкту, так довго маскованого. Твори Шарлоти Бронте найхарактерніші для цього сп'яніння жінки життєвим інстинктом; це опис могутності полового інстинкту, як джерела життя. Цю саму тему розробляє і Мей Сінклер. І той факт, що вона

писала життєпис Бронте зовсім не випадковий, а вказує на духовну спорідненість. Голос інстинкту, як найелементарніший людський натурі, після успіхів модної психіатрії висувається тепер на перший план. А що жінка тепер нападає, то революційну критику суспільного ладу поєднано з глибокою психофізіологічною аналізою, з оголюванням жіночої душі й тіла. Самі собою ці описи майже епічні, бо вони спрямовані на саме звичайне, властиве всім. Повсякчасна тенденція англійського роману зображувати зіткнення окремого індивіду з суспільством, примушує відступати історію жіночої душі на другий план. Творчість Мей Сінклер не стоїть окремо, але її було перервано війною, і після, під навалюю нових вражіннь, теми не було знов порушено. Проте, вона має більш-менш достатній відбиток у творах сучасних їй романісток, приміром: Віргинії Вульф, Ребеки Вест, Клеменс Дейн і Катрін Мансфільд. Роза Маколей вказує на це, як на цілком зрозумілу річ; одна з молодих героїнь у романі „Небезпечний вік“ 23 років дебатувала про речі, що про них її бабуся ніколи й не чувала; навіть своєї емансипованій і досить молодій матері вона доводить, що полове питання є найістотніше в житті, і що немає жадної рації ховати це від себе. Романісти Джордж та інші докоряють, що в романі мало щирости, що він не порушує цієї важливої справи, яка відіграє таку істотну роль в житті, і тепер молоді автори, зважаючи на цю вимогу, намагаються з'ясувати глибінні жіночої істоти з свого чоловічого погляду. Приміром, Свінчертон і Макензі. Романіст Лавренс обрав це за єдину тему своєї творчости.

Повагом ми підходимо до відгалужень цієї теми до опису виняткових майже патологічних випадків, що є для буржуазії такі-ж екзотичні, як найнестримніша романтика, що вимагає втручання з боку цензури і тепер, в добу еugenіки. Робиться екскурсії в таємниці людської душі, підвідоме виголошується за владну основу в житті. Надто великий вплив на новий англійський роман зробила школа Фрайда. Видання у справі психоаналізу рахуються сотнями і велике значіння, що надається їй переймає наскрізь роман Рози Маколей „Небезпечний вік“. Отже, цілком природно, що роман одбиває цей вплив часу і сам користується психоаналізу, як художній спосіб. В Лавренса еротичний струмінь проходить через усі його твори. Дієві особи в романі „Women in Love“ (1921) визначаються садизмом, їх опановує половий інстинкт, що становить суть їхнього життя. Роман Клеменс Дайн „Regiment of women“ намагається довести, що жіночий інстинкт не залежить від чоловічого впливу; це оповідання про те, як жінка опановує душу підлітка, збуджує в ньому пристрасть і відчай і призводить до самогубства. Роман Ребеки Вест оповідає про випадок сцілення офіцера, який заслаб на нервову хворобу після війни; сцілення це відбувається тим самим психоаналітичним шляхом, хоч слово аналіза ані разу не згадується. Автору щастить гарно освітити таємну глибінні людської душі, її позасвідомі сторони.

V

Підсумовуючи все сказане нами, ми зазначимо значні зміни і перецінування в романі. Маємо картину надто значну, що відкриває

широкі обрії: Ромен Ролан каже про молоде покоління, що воно склало нову умову з життям, що в наявності є цілий ряд невеликих ренесансів, з яких найістотніший є відродження внутрішнього життя. Інтуїція завоювала місце в мистецтві. Поряд з відродженням містичної душі, внутрішнього життя, які живляться снами минулого, повстає збентежений пантеїзм нового життя, дивне видовище світу, який змінила людина. Такі думки виникають і при вивченні нового англійського роману. Як філософічну систему, їх сформував Бергсон; повага до нього свідчить, що молоде покоління вважало його за виразника своїх настроїв. Іменем молоді Бергсон оголосив філософію брехнею і знов надав прав вільності власної волі, уявляючи історію людськості, як творчий розвиток: майбутнє за нашою допомогою кожную хвилину змінюється. Кожний бере участь у життєвому пориванні. В той час, як філософія зрікається душі, Бергсон вчить, що свідомість є мета творчого розвитку. Він протиставить інтуїції розум. Неосяженні межі темного і позасвідомого він оголошує вартістю і виправдує містичний світогляд: „залізні ворота, які перегороджують людині вхід до внутрішнього світу, зламані. Нова спіритуалістична філософія панує“.

Як було вже сказано, такі настрої було виражено в англійському романові по-різному хаотично і суперечно. В усякому разі думка про вмирання англійського роману, про те, що він зайшов у-нікуди, неправильна. В основі цього міркування, можливо, лежить формально-художнє сприймання почуття невдоволеності тими обставинами, що величезна маса літературної продукції не відповідає її внутрішньому змістові; що надзвичайна плідність окремого романіста окремо відбивається на його творчості, що новий роман хаотичний і безладний, порівнюючи з реалістичним. Такого роду міркування веде наступ на один істотний пункт в англійському романові. Майже жадний літературі немає такої потреби художнього добору, як англійській. І далі: в жадному романі, крім англійського, композиція не буває така свавільна, перевантажена подробицями. Мей Сінклер має підставу сказати, що англійські автори не знають художнього почуття міри... Коли вони починають писати, не існує ніяких меж. Мабуть тільки в Англії автор міг зібрати антологію з своїх власних творів, як це зробив 1921 р. Гуг Вальполь. Ці тенденції, властиві англійському романові, особливо збільшились від впливу Толстого, а особливо Достоевського, який змінив владні наприкінці XIX ст. впливи Флобера і Мопасана; вплинули також автори, які знов викликали до життя роман з одною або двома дієвими особами. Роман цілого життя, який став за майже обов'язковий (цією стороною характерний роман Камптона Макензі „Sinister Street“), перетворився на роман багатьох життів (Гелсґорсі), на цикл романів (вплив Ромена Ролану з його Жаном Кристофом). Стилістичні засоби різноманітні і мозаїчні. Наявність в XIX ст. оповідача - автора, який був ніби посередник між читачем і літературним твором, трапляється ще й пізніш і зникає при дальшому розвитку психологічної традиції. Автор не з'ясовує нічого, даючи читачеві стежити за подіями, які відбуваються так, як на думку автора їх мусили були бачити й переживати його герої. Побіч з цим настає час об'єктивного опису. Свіччертон обстоює потребу оригінально

компонувати, гармонійно виконувати, упідлеглювати подробиці цілому. Жаден з молодих авторів не висовує цінної теорії, але вони пориваються до замкненішої художньої форми.

Говорючи про мову, доводиться зазначити її мальовничість. Це вже помітно й у Мей Сінклер: „маленькі трьохкутні ниви, з гострими краями, жовтувато-цинамонові, або ясно-зеленуваті, під високими темними балками мосту. Їй здавалось, що ще можна намалювати“. Ще виразніше це виявляється в Доротей Річардсон, яка замість оповідання дає нам з'єднані в суцільне частинки дій: „був ранок. Вона бачила, як Гаріет нахилилась над ліжком. Одним скоком вона сплигнула з ліжка. В ту-ж мить голова її схилилась, волосся звисились і вона притулилась до Гаріет...“. В цьому випадкові одним одна фраза оповідає. Решта лише змальовує. Помічається спроби до повної реконструкції роману. Намість старої програми, яка вимагає фінамічного оповідання, аналізу характерів, виникає низка незв'язаних, неналагоджених вражень і настроїв. Змінюється також і сама дія: зникають традиційні герої, розвиток подій, їхня аналіза, і замість їх — ціла низка суперечних рефлексів. На формі відбивається перехорова доба. Найталановиті з молодих романістів вже давно намагалися зруйнувати реалістичне твердження, що роман насамперед повинен бути оповіданням. Після 1914 р. відбувся якийсь рецедив і з'явилися як-раз оповідання. Але намагання віддалити автора можливо більш не вмирало. Обстоювали те, що безпосередній досвід є єдина реальність. Нову форму важко одрізнити у всім цім хаосі. Формулювання звичайно становить завершення літературного розвитку і через те на формулювання тут не можна сподіватись. Крім того, воно суперечило-б світоглядові молодого покоління. Відлива самонадія імперіалістичної доби поступилась місцем другій течії; подібно тому, як сучасні англійські лірики цураються звучної рими, романісти ухиляються від доладної композиції реалістичного роману. Отже, єдність, можна-б формулювати лише негативно, як ухил від реалізму.

Спроби, шукання нових шляхів, які можливо приведуть до нової цілком иншої — порівняючи з попереднім романом — форми. Не один раз зазначувано, спочатку в революційному романі, який намагався від тимчасового й індивідуального перейти до загальнолюдського, потім в ізольованих постатях Конрадівських романів, і, нарешті, в романах, що намагаються досягнути комічної синтези. Потім ми стежили за иншими шляхами англійської літератури, які перейнято пориваннями до надзвичайного, і нарешті, за спробами наймолодших авторів наблизитись до життя з думкою, що все не можна пізнати, а тільки відчувати.

Важко сказати, куди поведе цей шлях. Треба гадати, що форма роману терпітиме ще великі зміни і що вона виформується на щось можливо й несподіване для нас.